

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

35

Zeszyt z okazji 60-lecia istnienia muzeum w Starej Synagodze w Krakowie /
Volume issued on the occasion of the 60th anniversary of the museum
in the Old Synagogue in Kraków

Koncepcja merytoryczna zeszytu /
The concept behind the main theme of the volume:
Eugeniusz Duda



Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Kraków 2017

Varia

Fromowiczowie – portret rodziny

Od końca XIX wieku Fromowiczowie brali czynny udział w życiu społecznym, gospodarczym i kulturalnym Krakowa, jednak ich losy i dokonania popadły w zapomnienie. Celem niniejszego artykułu jest przywrócenie tej rodziny do zbiorowej pamięci¹. Jej krakowska gałąź wywodzi się od pochodzącego z Chrzanowa kupca korzennego, Mojżesza Fromowitza (ur. 9 kwietnia 1842), który osiedlił się w Krakowie przed 1870 rokiem i poślubił krakowiankę, Minę (Mindel) Apsel (ur. 26 kwietnia 1847), córkę Hanny Sachs i Judy Abrahama Apselów; małżeństwo miało dwanaścioro dzieci². Mieszkali przy ulicy Krakowskiej 17, a pod nr. 28 mieścił się należący do Mojżesza Fromowitza sklep kolonialny³. Mina Fromowicz zmarła w rodzinnym mieście 23 lutego 1912 roku i spoczęła na

mentarzu przy ulicy Miodowej⁴. Nieznana jest dokładna data śmierci nestora rodu, ale z dokumentu dotyczącego sklepu, którego był właścicielem, wynika, że musiało to nastąpić przed rokiem 1921⁵. W roku 1922 jego syn, Feliks Fromowicz, by uczcić rocznicę śmierci ojca, złożył datkę w wysokości 5000 marek, przeznaczony „na odbudowę szpitala żydowskiego w Krakowie”⁶.

Najstarszym synem Mojżesza i Miny był Efraim Fromowicz (ur. 7 marca 1870), używający imienia Feliks⁷. Uczył się w c.k. Gimnazjum św. Jacka oraz w Szkole Handlowej, którą ukończył w roku 1886⁸. W roku 1893 poślubił Peśl Liebeskind (Józefę, Pepi; ur. 15 marca 1874)⁹, córkę krakowskiego kupca Arona i Keili (Karoliny) z Vaternachtów. Jej bratem był znany

¹ Dziękuję dr. hab. Markowi Zgórnikowi, prof. UJ oraz dr. hab. Łukaszowi Tomaszowi Sroce, prof. UP za uwagi i zachętę do prowadzenia badań nad rodziną Fromowiczów. Dziękuję także dr. hab. Hubertowi Chudziowi, prof. UP, dyrektorowi Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, pani Alicji Śmigalskiej z tegoż Centrum za udostępnienie materiałów z archiwum domowego Amichaia Pardo oraz pani Katarzynie Odrzywołek za życzliwość i pomoc.

² *Apsel family* [online]. Early Family Trees [dostęp 20 września 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.ics.uci.edu/vdan/genealogy/Krakow/Families/Apsel.html>. Nazwisko Miny pisano też Absel, Fromowicz używał również spolszczonej formy nazwiska. Znane są imiona dzieci: Efraim (Feliks), Samuel (Stanisław), Rachel (Róża, Rozalia), Frommet (Felicja), Leopold, Wolf (Władysław, Wolfgang), Bernard, Izaak, Dawid, Hirsz (Heinrich), Henrietta Paulina; Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej cyt. ANK), sygn. 29/87/0/1/20, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1880, Dz. VIII, t. 20, nr 68–99, s. 905; sygn. 29/88/0/-/35, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1890, Dz. VIII, t. 35, nr 69–88, s. 807–809.

³ *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stoł. Król. Miasta Krakowa i Król. Woln. Miasta Podgórze*. Kraków 1907, R. 3, rozdz. I, s. 53, rozdz. III, s. 19; *Stefana Mikulskiego...* Kraków 1909, R. 5, s. 43; *Stefana Mikulskiego...* Kraków 1913, R. 9, s. 77; *Spis abonentów c.k. sieci telefonicznych w Galicyi*. Lwów 1912, s. 103; ANK, sygn. 29/90/0/-/16. Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, Dz. VIII, t. 16, s. 22–23, nr 104.

⁴ „Neue Freie Presse” 1912, nr 17065, z 25 lutego, s. 30.

⁵ „Gazeta Lwowska” 1921, nr 158, z 20 lipca, s. 6; zob. też „Gazeta Lwowska” 1917, nr 133, z 14 czerwca, s. 6.

⁶ „Nowy Dziennik” (dalej cyt. „ND”) 1922, nr 49, z 19 lutego, s. 5.

⁷ ANK, sygn. 29/87/0/1/20, s. 903; sygn. 29/88/0/-/35, s. 809; Archiwum Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, zbiory z archiwum domowego Amichaia Pardo (dalej cyt. ACDZWIP UP, AdAP), bez sygn. Drzewo genealogiczne rodziny Pardo; Wyciąg z metryki urodzin Efraima Fromowicza z 1870 r. z izraelskiego okręgu metrykalnego w Krakowie (8 marca 1915); Zaświadczenie z Gminy Izraelskiej w Krakowie dotyczące używania przez Efraima Fromowicza imienia Feliks (30 czerwca 1915).

⁸ *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1882*. Kraków 1882, s. 66; *Sprawozdanie Dyrekcji Szkoły Handlowej w Krakowie za rok szkolny 1886/6*. Kraków 1886, s. nlb.; *Sprawozdanie Dyrekcji Szkoły Handlowej w Krakowie za rok szkolny 1891/2*. Kraków 1892, s. 23.

⁹ ANK, Akta stanu cywilnego Izraelskiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, 2. Akta małżeństw, indeksy do akt małżeństw, Księga obejmująca wpisy małżeństw Izraelitów w okręgu metrykalnym Krakowskim na rok 1893, sygn. 29/1472/0/2/436, s. 25, poz. 149; sygn. 29/89/0/1/9, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, Dz. V, t. 9, s. 246–247, nr 1238; sygn. 29/90/0/-/12, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, Dz. VI, t. 12, s. 146–147, nr 696; ACDZWIP UP, AdAP, Wyciąg z metryki urodzin Peppi Liebeskind z 1875 r. izraelskiego okręgu metrykalnego w Krakowie (2 grudnia 1907 r.); Poświadczenie zawarcia małżeństwa przez Pepi Fromowicz (4 sierpnia 1920 r.).



Nekrolog Miny Fromowicz. „Neue Freie Presse” 1912, Nr. 17065, 25 Februar, S. 30

ginekolog i kolekcjoner dzieł sztuki, dr Józef (Juda) Liebeskind. Małżeństwo Fromowiczów miało trzy córki: Henrykę (ur. 18 grudnia 1894), Marię (ur. 23 maja 1897) i Irenę (ur. 22 października 1902)¹⁰. Rodzina często zmieniała miejsce zamieszkania, około roku 1910 wprowadziła się do kamienicy przy ulicy Starowiślniej 6, należącej do wspomnianego brata Fromowiczowej i jego żony Anieli¹¹. W latach dwudziestych XX wieku Feliks i Józefa mieszkali w domu przy ulicy Karmelickiej 57, w latach trzydziestych przeprowadzili się do kamienicy przy alei Krasieńskiego 24a, gdzie mieszkała najmłodsza córka¹².

Fromowicz pracował przez wiele lat w domu bankowym Alberta Mendelsburga jako kasjer bankowy¹³. Równocześnie

udzielał się w krakowskiej Miejskiej Kasie Chorych, w 1902 roku zajmował stanowisko prezesa wydziału nadzorczego¹⁴. Stopniowo budował swoją pozycję zawodową, awansując na prokurenta, a następnie na zastępcę dyrektora (1914) w krakowskiej filii Wiedeńskiego Banku Związkowego we Lwowie¹⁵. Zakończył karierę na stanowisku dyrektora krakowskiego oddziału Powszechnego Banku Związkowego w Polsce SA oraz członka rady nadzorczej Polskiej Spółki Akcyjnej Pharma¹⁶. O jego drodze zawodowej pisano w roku 1923: „Onegdaj obchodził zaszczytnie znany w naszym mieście dyrektor p. Feliks Fromowicz 40-letni jubileusz pracy zawodowej. Dyr. Feliks Fromowicz rozpoczął swą karierę bankową w domu bankowym A. Mendelsburga, gdzie spędził 25 lat pracy. Następnie objął stanowisko dyrektora oddziału krakowskiego wiedeńskiego Banku związkowego i przez 15 lat kierował tą instytucją ku ogólnemu pożytkowi i zadowoleniu. Z okazji jubileuszu dyr. Fromowicz otrzymał wiele pism gratulacyjnych od wybitnych osobistości świata finansowego i przemysłowego”¹⁷. Uczestniczył w życiu rodzinnego miasta, w 1914 roku był kandydatem do Rady Miejskiej z Koła Inteligencji, jednak nie otrzymał mandatu¹⁸. Dziewięć lat później (1923) został sędzią przysięgłym głównym w sądzie krakowskim¹⁹. Podobnie jak inni krakowscy Żydzi, wsparł finansowo budowę gmachu Muzeum Narodowego²⁰. Zmarł w Krakowie 12 czerwca 1936 roku, pogrzeb odbył się dwa dni później na żydowskim cmentarzu przy ulicy Miodowej; dziś przypomina o nim pamiątkowa tablica²¹.

Podobnie jak wiele osób z jego środowiska, Fromowicz zajmował się działalnością filantropijną. Przez wiele lat zasiadał we władzach (jako członek rady nadzorczej lub komisji kontrolującej) reaktywowanej Nadziei Towarzystwa ku wspieraniu chorej młodzieży żydowskiej szkół średnich i wyższych przy Zarządzie Głównym w Krakowie²². Nadzieję założył w roku 1905 krakowski lekarz i filantrop dr Jan Landau, jej celem

¹⁰ ANK, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, 1. Akta urodzeń, indeksy do akt urodzeń, Księga obejmująca wpisy urodzin Izraelitów w okręgu metrykalnym Krakowskim na rok 1894, sygn. 29/1472/0/1/440, s. 284; Księga obejmująca wpisy urodzin Izraelitów w okręgu metrykalnym Krakowskim na rok 1897, sygn. 29/1472/0/1/458, s. 112, poz. 234; Księga urodzeń z 1902 r., sygn. 29/1472/0/1/488, s. 224, poz. 671; sygn. 29/89/0/1/9, s. 246–247, nr 1238.

¹¹ ANK, sygn. 29/90/0/1/12, s. 146–147, nr 696; *Stefana Mikulskiego Stefana Mikulskiego...* R. 3, s. 53; *Stefana Mikulskiego...* Kraków 1910, R. 6, rozdz. I, s. 44.

¹² *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga adresowa miasta Krakowa*. Kraków 1926. Wykaz mieszkańców miasta Krakowa, s. 64; *Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego*. Kraków 1932, Dz. IIIA, s. 249; *Spis abonentów sieci telefonicznej państwowej w Krakowie. Ministerstwo Poczty i Telegrafów. (Dodatek do spisu ogólnego – spisu abonentów telefonicznych w Polsce – na rok 1934)*. Warszawa 1934, s. 78; ACDZWIP UP, AdAP, Pismo z Zakładu Ubezpieczeń Społecznych z 30 września 1936 r. adresowane do Józefy Fromowiczowej.

¹³ „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1924, nr 37, z 7 lutego, s. 6.

¹⁴ „Nowa Reforma” 1898, nr 97, z 29 kwietnia, s. 2; „Gazeta Lwowska” 1902, nr 80, z 9 kwietnia, s. 4.

¹⁵ ANK, sygn. 29/90/0/1/12, s. 146–147, nr 696; *Stefana Mikulskiego...* R. 6, rozdz. I, s. 44; „Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1913”, R. 82, 1913, s. 163; *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskim na rok 1913*. Lwów 1913, s. 977; „Gazeta Lwowska” 1914, nr 129, z 9 czerwca, s. 14; „Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1917” R. 86, 1917, s. 172.

¹⁶ „ND” 1936, nr 162, z 13 czerwca, s. 6; nr 163, z 14 czerwca, s. 11.

¹⁷ „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1924, nr 37, z 7 lutego, s. 6.

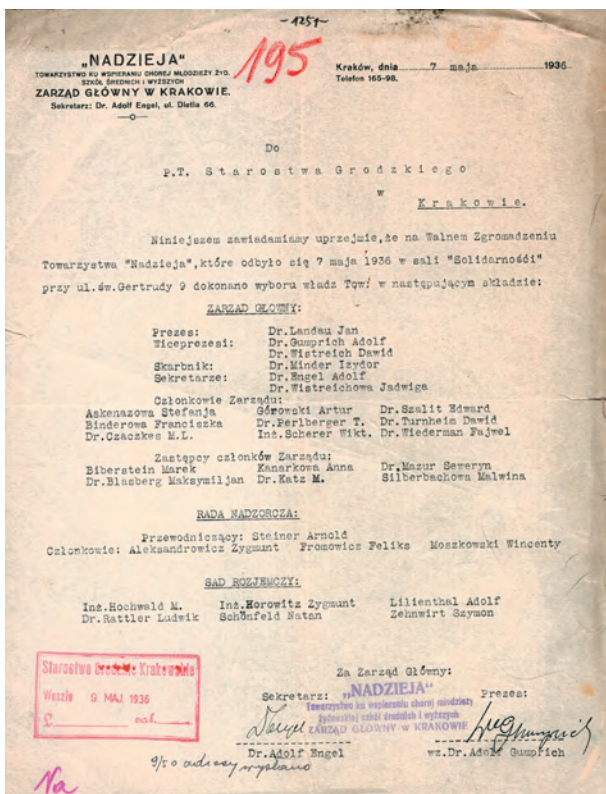
¹⁸ „Nowa Reforma” 1914, nr 188, z 20 maja, s. 2; nr 191, z 22 maja, s. 2.

¹⁹ „ND” 1923, nr 155, z 11 lipca, s. 4.

²⁰ *Kraków buduje Muzeum Narodowe. Historyczny zarys powstania Muzeum Narodowego w Krakowie, jego rozwój i konieczność budowy nowego gmachu, sprawozdanie dotychczasowej akcji Komitetu Wykonawczego z prac technicznych kierownictwa budowy*. Kraków 1935, s. 29.

²¹ „ND” 1936, nr 162, z 13 czerwca, s. 6; nr 163, z 14 czerwca, s. 11; „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1936, nr 164, z 14 czerwca, s. 8; nr 165, z 15 czerwca, s. 9; Brzoza Czesław: *Kraków między wojnami. Kalendarium 28 X 1918–6 IX 1939*. Kraków 1998, s. 324.

²² ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego, Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich). Rejestracja i nadzór (Leiw Tojn – Nowa Organizacja...), sygn. 29/218/0/3.4/242, s. 1180, 1187, 1251.

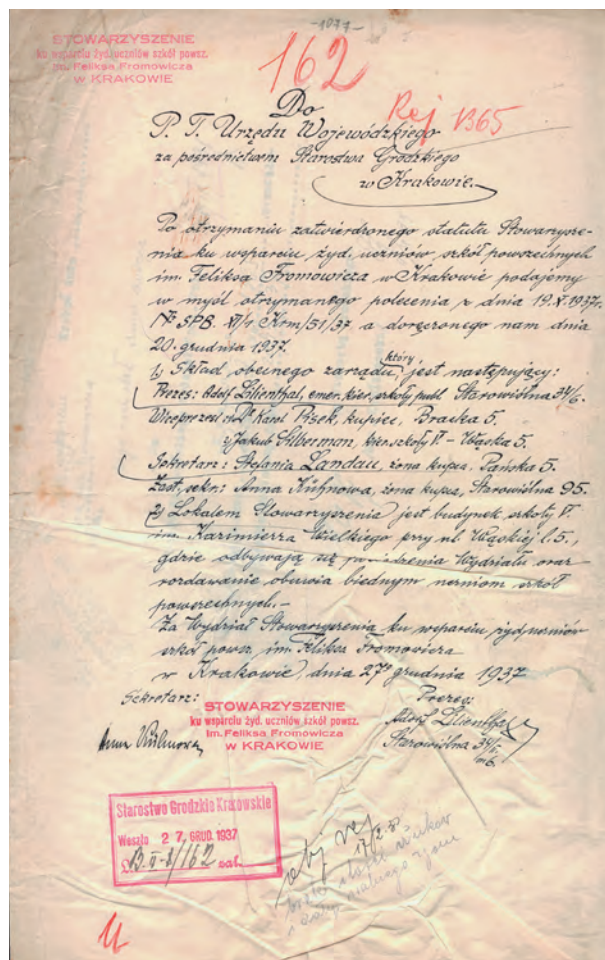


Pismo Zarządu Głównego Nadziei Towarzystwa ku wspieraniu chorej młodzieży żydowskiej szkół średnich i wyższych z 7 maja 1936 r. do Starostwa Grodzkiego Krakowskiego; w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/242, s. 1251

było leczenie sanatoryjne chorej na gruźlicę młodzieży żydowskiej. Fromowicz udzielał się też w Towarzystwie Kolonii Rabczańskiej dla żydowskiej biednej dziatwy szkolnej im. Marii Fränklowej oraz w Stowarzyszeniu Samopomoc dla zaopatrzenia wdów i sierot w Krakowie²³. O jego zaangażowaniu w tym ostatnim świadczy nota: „Spowodu [sic] śmierci nieodżałowanego Członka honorowego bł. p. Feliksa Fromowicza składa zł. 25.- na rzecz Stow. wsparcia Żyd. Uczniów Szk. pow. Stow. »Samopomoc« dla zaopatr. wdów i sierot w Krakowie”²⁴.

Fromowicz należał także do Stowarzyszenia Humanitarnego Solidarność (B'nei Brith)²⁵. Jak napisał Łukasz Tomasz Sroka: „Siła Stowarzyszenia wyrastała z formatu tworzących go ludzi. Od swych początków miało szczęście do ludzi wybitnych i niebanalnych, którzy mogli poszczycić się wieloma dokonaniem. Trzon łoży stanowili typowi przedstawiciele wyższych warstw społecznych. Najliczniejszą reprezentację posiadała inteligencja związana z Postępową Synagogą Tempel oraz adwokaci, lekarze, kupcy, przemysłowcy, bankierzy i właściciele realności”²⁶. Fromowicz wspierał również działalność ambulatorium przy organizacji kobiet żydowskich w Krakowie, we wzmiance prasowej wymieniono jego nazwisko jako jednej z osób, »które ofiarą materialnymi szczególnie przyczyniły się do utrzymania ambulatorium«²⁷.

Najważniejsze były jednak związki Fromowicza z inną organizacją filantropijną – Stowarzyszeniem wsparcia biednych uczniów wyznania mojżeszowego, w którym w roku 1917 pełnił funkcję skarbnika²⁸. W tym samym roku złożył datek na obuwie „dla ubogiej młodzieży szkolnej” w wysokości 15 koron (jego brat, Leopold Fromowicz, ofiarował 25 koron)²⁹. W ciągu



Pismo Stowarzyszenia ku wsparciu żydowskich uczniów szkół powszechnych im. Feliksa Fromowicza w Krakowie z 27 grudnia 1937 r. do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie; w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/244, s. 1077

lat położył dla stowarzyszenia tak wielkie zasługi, że rok po jego śmierci zmieniło nazwę i wybrało go na patrona, odtąd istniało jako Stowarzyszenie ku wsparciu żydowskich uczniów szkół powszechnych im. Feliksa Fromowicza w Krakowie³⁰. Na Walnym Zgromadzeniu 30 kwietnia 1938 roku stwierdzono:

²³ Ibidem, s. 1180, 1187, 1207, 1215, 1231, 1253; „ND” 1933, nr 136, z 19 maja, s. 13.

²⁴ „ND” 1936, nr 163, z 14 czerwca, s. 12.

²⁵ Książka adresowa członków Związku Żyd. Stowarzyszeń Humanitarnych „B'nei Brith” w Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków 1937, s. 66; Sroka Łukasz Tomasz: *Żydzi w Krakowie. Studium o elicie miasta 1850–1918*. Kraków 2008, s. 74.

²⁶ Sroka Łukasz Tomasz: *Żydzi w Krakowie...*, s. 73.

²⁷ „ND” 1925, nr 144, z 29 czerwca, s. 9.

²⁸ „Nowa Reforma” 1917, nr 76, z 15 lutego, s. 2.

²⁹ „Nowa Reforma” 1917, nr 491, z 23 października, s. 2.

³⁰ „ND” 1936, nr 162, z 13 czerwca, s. 6; nr 163, z 14 czerwca, s. 11–12; ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego, Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich). Rejestracja i nadzór (Stowarzyszenie Domu... – Stow. Miłośników...), sygn. 29/218/0/3.4/244, s. 1077–1101.

**STOWARZYSZENIE
ku wsparciu żyd. uczniów szkół powsz.
im. Feliksa Fromowicza
W KRAKOWIE**

Pieczęć Stowarzyszenia ku wsparciu żydowskich uczniów szkół powszechnych im. Feliksa Fromowicza w Krakowie

„Rozchodziło się nam bardzo, abyśmy pamięć zmarłego długoletniego prezesa bł.p. Fromowicza uczcili po wieczne czasy, nadając naszemu Stowarzyszeniu imię Jego co się też nam w zupełności udało”³¹. Jak widnieje w sprawozdaniu, w rocznicę śmierci Fromowicza, przyznano uczniom – po jednym ze szkoły V, VIII i XIV – ubranka, następnie obdarowani udali się w towarzystwie dwóch członków Wydziału do wdowy „celem złożenia jej zapewnień o trwałej wdzięczności dla Zmarłego prezesa ze strony uczniów”³². W tym dniu także B’nei Brith dla uczczenia pamięci zmarłego przekazało stowarzyszeniu 50 zł.

Prezesem był wówczas Adolf Lilienthal, wiceprezesami dr Karol Pisek, zięć zmarłego, i Jakub Silberman, piastujący stanowisko dyrektora szkoły nr V im. Kazimierza Wielkiego³³. W tej placówce oświatowej, mieszczącej się przy ulicy Wąskiej 5, znajdowała się siedziba stowarzyszenia. Członkiem wydziału był dożywotnio Leopold Fromowicz, brat zmarłego, w działalność był także zaangażowany Ignacy Liebeskind, drugi brat Józefy Fromowiczowej (zm. 26 grudnia 1937)³⁴. Do organizacji należeli m.in.: dr Alojzy Abeles, dr Adolf Deiches, dyrektor szkoły Salomon Spitzer, dr Artur Górowski, dr Henryk Aszkenazy (Aszkenaze), przemysłowiec Ignacy Ehrenpreis, dr Bruno Josefot – emerytowany dyrektor krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej, dr Samuel Tilles. Wielu z nich było, tak jak Feliks Fromowicz, członkami Stowarzyszenia Humanitarnego B’nei Brith: Abeles, Aszkenaze, Górowski, Tilles, Ehrenpreis czy Deiches; B’nei Brith przekazywało stowarzyszeniu stałą subwencję w wysokości 100 zł³⁵.

Stowarzyszenie opiekowało się dziećmi ze szkół nr V, VIII i XIV, zaopatrując je w buty, koszule, a także płótno i skórę do ich wytworzenia³⁶. Jak się wydaje, niełatwo było zgromadzić odpowiednie środki na działalność, gdyż na posiedzeniu Wydziału Stowarzyszenia 30 kwietnia 1938 roku Lilienthal prosił „o poczynienie starań w kierunku pozyskania nowych członków”³⁷. Starano się wówczas w Starostwie Grodzkim o uzyskanie zgody na zbiórkę uliczną na cele statutowe, jednak otrzymano odpowiedź odmowną, od której postanowiono się odwołać³⁸. Sprawozdanie pokazuje, w jaki sposób pozyskiwano środki na działalność statutową – oprócz składek członkowskich była to wspomniana kwota od B’nei Brith, pieniądze zebrane w wyniku zbiórki ulicznej, a także darowizny członków. W roku 1938 Stowarzyszenie posiadało również 1989,83 zł, książeczkę oszczędnościową z wkładem 500 zł jako kapitał żelazny oraz 78 obligacji³⁹. Wielce wymowny jest protokół Walnego Zgromadzenia z 16 kwietnia 1939 roku, kiedy planowano czerwcową zbiórkę uliczną, a z uzyskanych pieniędzy chciano zakupić 100 par bucików na rok szkolny 1939/1940⁴⁰. Trzeba dodać, że w testamencie Józefy Fromowiczowej, datowanym na 23 marca 1937 roku, znalazł się zapis w wysokości 500 zł na rzecz tego właśnie stowarzyszenia⁴¹.

Powyżej wspomniany został kolejny syn Mojżesza i Miny Fromowiczów, Leopold Fromowicz (ur. 28 lipca 1875); poślubił w styczniu 1903 roku w Jordanowie Bertę (Babetę) Goldman (ur. 21 stycznia 1879) z Rabki, córkę Markusa (Mordechaja) i Jochewed Goldmanów⁴². Mieli trzech synów: Hipolita, Juliana, Marcelego i córkę Jadwigę⁴³. Rodzina mieszkała w Krakowie, od około 1907 roku przy ulicy Kołetek 4⁴⁴. Leopold zmarł w rodzinnym mieście 17 grudnia 1938 roku i tak jak Feliks, został pochowany na cmentarzu przy ulicy Miodowej; Berta zginęła w krakowskim getcie w Podgórzu w roku 1942⁴⁵.

Leopold Fromowicz, podobnie jak Mojżesz Fromowicz, był kupcem korzennym, zaczynał karierę od stanowiska pomocnika handlowego w należącym do ojca Domu handlowym dla towarów korzennych i cukrowych przy ulicy Krakowskiej 28, następnie zostali współnikami; od roku 1921 zarządzał nim już samodzielnie⁴⁶. Sklep został

³¹ ANK, sygn. 29/218/0/3.4/244, s. 1088.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 1077, 1085.

³⁴ Wzmianka o stowarzyszeniu pojawiła się w styczniu 1938 r. z okazji jego pogrzebu. „ND” 1938, nr 1, z 1 stycznia, s. 13.

³⁵ ANK, sygn. 29/218/0/3.4/244, s. 1088.

³⁶ Ibidem, s. 1085, 1088.

³⁷ Ibidem, s. 1085.

³⁸ Ibidem, s. 1088.

³⁹ Ibidem, s. 1089.

⁴⁰ Ibidem, s. 1101.

⁴¹ ACDZWIP UP, AdAP. Testament Józefy Fromowiczowej.

⁴² *Apsel family*. ... Należy wspomnieć, że w pensjonacie w willi Riviera, prowadzonym przez Leopolda Goldmana (krewnego Berty Fromowiczowej), gościła w 1938 r. Józefa Fromowiczowa, zob. ACDZWIP UP, AdAP. Pismo Powszechnego Banku Związkowego w Polsce do Józefy Fromowiczowej z 7 lipca 1938 r.; ANK, Izba Przemysłowo-

-Handlowa w Krakowie 1857–1939, sygn. IPHKr I 363, Karta Spisu I nr 342 Leopolda Goldmana z 10 września 1935 r., Odpis koncesji dla Leopolda Goldmana z 27 października 1937 r.

⁴³ ANK, sygn. 29/90/0/-/13, s. 366–367, nr 1741.

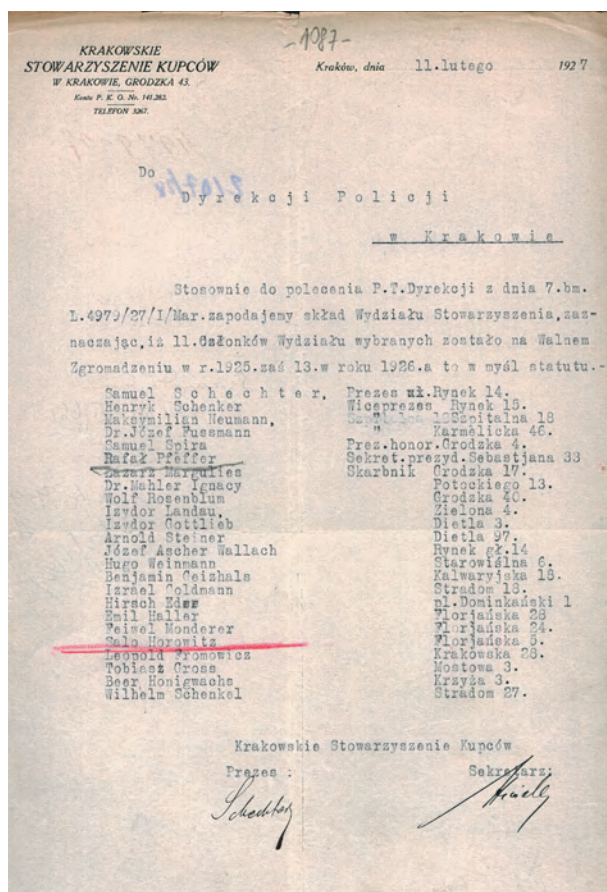
⁴⁴ *Stefana Mikulskiego*. ... R. 3, s. 53; *Stefana Mikulskiego*. ... R. 6, rozdz. I, s. 44; *Stefana Mikulskiego*. ... Kraków 1925, R. 10, s. 118; *Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego*. Kraków 1932, Dz. IIIA, s. 249; ANK, sygn. 29/90/0/-/13, s. 366–367, nr 1741.

⁴⁵ „ND”, 1938, nr 346, z 18 grudnia, s. 14; *Program „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką”* [online]. [dostęp 14 listopada 2015 r.]. Dostępny w internecie: <http://straty.pl/index.php>.

⁴⁶ ANK, sygn. 29/90/0/-/13, s. 366–367, nr 1741; „Przyszłość. Czasopismo współpracowników kupieckich w handlu, przemyśle i spedycji” 1912, nr 2, 3, 7, 12; „Gazeta Lwowska” 1917, nr 133, z 14 czerwca, s. 6 (informacja o współudziale w firmie syna Leopolda Fromowicza); „Gazeta Lwowska” 1921, nr 158, z 20 lipca, s. 6; *Spis*

wymieniony we wspomnieniach Adeli Schwarzer, a także w powstałym w roku 1939 filmie dokumentalnym *Jewish life in Cracow* Yitzhaka Goskinda⁴⁷. Dom handlowy Fromowicza, znany i ceniony w Krakowie, w roku 1931 został okradziony, o czym donosiła miejscowa prasa, oprócz gotówki łupem złodziei padło 6 kg kawy i kilka paczek czekolady⁴⁸. Fromowicz był członkiem krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej, należał też do Zrzeszenia Importerów Kawy i Herbaty⁴⁹. Przez wiele lat zasiadał we władzach Krakowskiego Stowarzyszenia Kupców z siedzibą przy ulicy Grodzkiej 43, które napisało w jego nekrologu: „wieloletni członek Wydziału Krak. Stow. Kupców, radca Izby Przemysłowo-Handlowej, opiekun społeczny, czynny członek wielu towarzystw filantropijnych (...)”. Do wzięcia gremialnego udziału w pogrzebie jednego z naszych najbardziej Zasłużonych wzywa kupców żydowskich Prezydium i Wydział Krak. Stowarzyszenia Kupców⁵⁰. Stowarzyszenie wydawało od roku 1919 własne czasopismo zatytułowane „Przegląd Kupiecki”, w którym wypowiadał się Fromowicz⁵¹. Angażował się też w przedsięwzięcia o innym charakterze, w 1920 roku zebrał wśród kupców 5500 marek (sam ofiarował 350), które zostały przekazane jako dar Krakowskiego Stowarzyszenia Kupców izralickich dla Komitetu Obrony Państwa na zachodnią Małopolskę⁵². W roku 1927 wspomógł Fundusz Łańcuchowy na rzecz budowy żydowskiego Domu Akademickiego w Krakowie⁵³. Działal także w stowarzyszeniu noszącym imię jego brata, Feliksa Fromowicza, co zostało już omówione wyżej.

Losy Stanisława Fromowicza, trzeciego syna Mojżesza i Miny, splotły się z wydarzeniami z najnowszej historii Polski. Stanisław (Samuel; ur. 23 lutego 1883) Fromowicz ukończył Gimnazjum św. Jacka, a następnie Wyższą Szkołę Handlową w Krakowie; kontynuował naukę jako student nadzwyczajny na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1902/1903–1905/1906⁵⁴. W kwietniu 1906 roku poślubił Różę (Ruchel; ur. 20 listopada 1879) Strumpfner, córkę Rubina Langerera i Pesl Strumpfner; małżeństwo miało dwóch synów: Jana (ur.



Pismo Krakowskiego Stowarzyszenia Kupców z 11 lutego 1927 r. do Dyrekcji Policji w Krakowie; w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/241, s. 1087

11 czerwca 1906) i Adama Stanisława (ur. 23 lutego 1910)⁵⁵. Początkowo mieszkali w kamienicy przy ulicy Janskiej 7, a następnie przy Zyplikiewicza 9⁵⁶. Stanisław, od dawna posługujący się nazwiskiem Fromowicz, oficjalnie przeprowadził jego zmianę dopiero w roku 1914, czego dowodem jest pismo z 14 czerwca 1914 roku, podpisane

abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce 1932/33. Warszawa 1932, s. 216; *Spis abonentów Państwowej Sieci telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów...* Kraków 1929, s. 28.

⁴⁷ Reder Violetta: *Adela Schwarzer do końca szukała swoich braci i siostr...*, b.m. b.d., s. 2; The National Center for Jewish Film, Brandeis University, Waltham, USA.

⁴⁸ „ND” 1931, nr 327, z 6 grudnia, s. 15.

⁴⁹ *Spis abonentów c.k. sieci telefonicznych w Galicji*. Lwów 1912, s. 103; „Gazeta Lwowska” 1917, nr 133, s. 6; „ND” 1938, nr 346, z 18 grudnia, s. 14; Kargol Tomasz: *Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie w latach 1850–1939. Dzieje, ludzie, polityka gospodarcza*. Kraków 2003, s. 352; *Sprawozdanie Zrzeszenia Importerów Kawy i Herbaty za 1937 rok*. Warszawa 1938, s. 5.

⁵⁰ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego, Sprawy porządku publicznego. Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich). Rejestracja i nadzór (Eischel... – Kweitern...), sygn. 29/218/0/3.4/241, s. 1087, 1245, 1277; „ND” 1938, nr 346, z 18 grudnia, s. 14.

⁵¹ Grata Paweł: *Kierunki polityki podatkowej państwa polskiego w roku 1919*. „Polityka i Społeczeństwo” 2010, nr 7, s. 56.

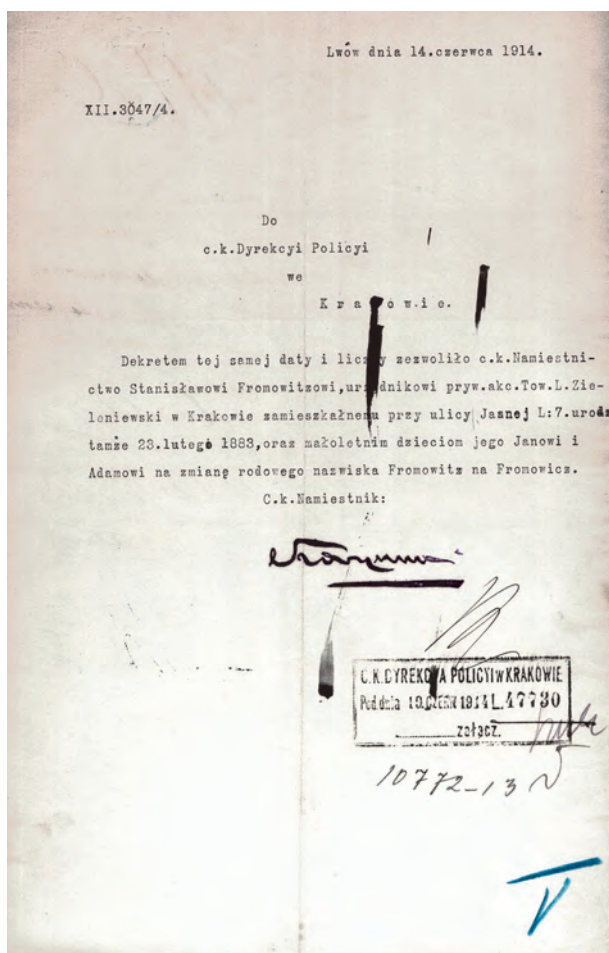
⁵² „Przegląd Kupiecki. Organ Związku Stowarzyszeń Kupieckich Małopolski Zachodniej” 1920, nr 39, s. 10.

⁵³ „ND” 1927, nr 3, z 5 stycznia, s. 4.

⁵⁴ Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum Universitatis Jagellonicae 1850/51–1917/18*. E–J. Red. Krzysztof Stopka. Z prac Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego Seria C3. Kraków 2006, s. 197; Kulczykowski Mariusz: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomicznej Galicji (1867–1918)*. Kraków 1995, s. 359 (jako Samuel); Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*. Warszawa 2010, s. 241.

⁵⁵ ANK, sygn. 29/90/0/-/13, s. 316–317, nr 1512; *Apsel family...*

⁵⁶ *Stefana Mikulskiego...* R. 3, s. 53; R. 5, s. 43; R. 6, rozdz. I, s. 44; R. 9, s. 77; R. 10, s. 118; ANK, sygn. 29/90/0/1/13, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910. Dz. VII, t. 13, s. 316–317, nr 1512; sygn. StGKr 416, s. 1227, 1231, 1243, 1257–1260.



Pismo c.k. Namiestnika z 14 czerwca 1914 r. do c.k. Dyrekcji Policji w Krakowie dotyczące zmiany nazwiska; w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1262

przez c.k. Namiestnika⁵⁷. Jak pisze Gałęzowski, Fromowicz wystąpił z gminy żydowskiej, przyjął chrzest i rozwiódł się z Różą⁵⁸. Śladem tego jest zamieszczona w prasie lista nazwisk osób, które opuściły gminę, wśród nich znalazło się jego nazwisko: „Stanisław Fromowicz, ur. 1883 w Krakowie, syn Mojżesza i Mindli z Apselów, kapitan W.P., zam. w hotelu Francuskim”⁵⁹. Nie wiadomo dokładnie, kiedy przeprowadził rozwód, gdyż w maju 1920 roku był jeszcze żonaty⁶⁰. Od lat dwudziestych mieszkał w Krakowie i Warszawie, w 1926 roku figuruje jeszcze jako przedsiębiorca, mieszkaniec domu przy ulicy Zybliekiewicza 9⁶¹. W Warszawie w latach trzydziestych mieszkał najpierw przy ulicy Senatorskiej 19, a później przy Focha 12⁶².

⁵⁷ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego. Sprawy paszportowe, E–G, 1921, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1262.

⁵⁸ Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 22, 241.

⁵⁹ Z. M.: *Krakowska galeria osób, które wystąpiły ze społeczności żydowskiej w latach 1908–1924*, 10. „ND” 1925, nr 39, z 16 lutego, s. 9.

⁶⁰ ANK, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1235.

⁶¹ *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 64.

⁶² *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej. Rok 1930/31*. Warszawa 1930, s. 69 (ul. Senatorska 19);



Poświadczenie przynależności Stanisława Fromowicza z 1914 r.; w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1251

Podobnie jak Feliks, także Stanisław Fromowicz zrobił błyskotliwą karierę zawodową, wiążąc się na dłużej z branżą metalową. Po ukończeniu studiów był zatrudniony jako urzędnik drukarni Aleksandra Rippera przy ulicy Zielonej 7 w Krakowie, a później w fabryce Zieleniewskiego⁶³. Pracując w tej ostatniej, wiele podróżował jako prokurent firmy; w roku 1913 wystąpił do c.k. Dyrekcji Policji o pozwolenie na broń⁶⁴, motywując prośbę tym, że przewozi ważne dokumenty i duże sumy pieniędzy. W roku 1914 został dyrektorem fabryki, co zostało ujęte w jego poświadczeniu przynależności do gminy Krakowa⁶⁵.

Po zakończeniu I wojny światowej w roku 1920 piastował stanowisko zastępcy dyrektora Polskiego Towarzystwa

Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i rządowej warszawskiej sieci okręgowej. Rok 1938/39. Warszawa 1938, s. 92.

⁶³ *Krakowska księga adresowa na rok 1907*. Red. Józef Knapik. Kraków 1906, R. 3, s. 137; *Stefana Mikulskiego...* R. 6, rozdz. I, s. 44; Gałęzowski wymienia go jako dyrektora fabryki Towarzystwa Akcyjnego L. Zieleniewski.

⁶⁴ ANK, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1285.

⁶⁵ Ibidem, s. 1251. Zob. też s. 1257 – pismo Magistratu stoł. król. m. Krakowa z 6 kwietnia 1918 r.



Stanisław Fromowicz, ok. 1920 r.; fot. w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1235

Handlowego Sp. Akc. z siedzibą przy ulicy Sławkowskiej 1, podróżował służbowo do Wiednia, Brna i Berlina w celu zakupu surowców i maszyn⁶⁶. Gałęzowski pisze, że Stanisław Fromowicz był kierownikiem w Fabryce Pługów i Maszyn Rolniczych Lemiesz w Krakowie, a później m.in. dyrektorem Spółki Akcyjnej Żelazo i Stal⁶⁷. W roku 1930 zajmował stanowisko dyrektora Koncernu Maszynowego SA, który miał prowadzić „handel maszynami, narzędziami, towarami metalowymi, urządzeniami transportowymi oraz zakładanie i prowadzenie zakładów przemysłowych”, a także

firmy S.A.B.E.M.S. (Spółka Akcyjna Budowy i Eksploatacji Motorów Spalinowych)⁶⁸. Od roku 1935 był właścicielem majątku Jamielnik-Studa (gmina Nowe Miasto Lubawskie)⁶⁹. Pisze o tym w swoich wspomnieniach Zdzisława Bytnar: „[Stanisław Fromowicz] przed wojną, przechodząc na emeryturę, dostał jakiś majorat pruski [Stude], skromny majątek nadgraniczny, do którego musiał początkowo wiele inwestować, więc założył biuro-składnicę i sprowadzał z firm niemieckich maszyny rolnicze”⁷⁰.

Stanisław Fromowicz w odróżnieniu od braci nie angażował się w działalność na rzecz stowarzyszeń żydowskich, wybrał inną drogę. Gałęzowski pisze, że już jako uczeń i student brał udział w działalności samokształceniowej; był organizatorem bibliotek Towarzystwa Szkoły Ludowej, a także założycielem i członkiem zarządu Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza w Krakowie oraz zarządu stowarzyszenia akademickiego Ruch⁷¹. O jego działalności edukacyjnej świadczy uczestnictwo w kursie oświatowym, zorganizowanym w roku 1914 przez Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza, podczas którego miał wykład dotyczący korespondencji i rachunkowości wraz z ćwiczeniami⁷². Gałęzowski wzmiankuje, że brał udział w ruchu zawodowym handlowców w Krakowie jako członek zarządu i przewodniczący ich stowarzyszenia pracowniczego, prowadził też działalność oświatową wśród robotników należących do Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej (PPSD)⁷³. Interesując się kulturą i literaturą, w roku 1904 wydał dzieło *Salome* Oskara Wilde’a, przetłumaczone na polski przez jego brata Władysława (Wolfa, Wolfganga; ur. 3 marca 1879) Fromowicza, wówczas absolwenta Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego⁷⁴. O tym tłumaczeniu pisała Wanda Krajewska, przytaczając opinię recenzenta „Tygodnika Ilustrowanego”: „przekład p. Fromowicza razi pospolitością rubaszną stylu i języka”⁷⁵. Książka, dzieło drukarni Władysława Teodorczuka (Aleksandra Rippera), w której pracował Stanisław Fromowicz, była eksponowana na wystawie sztuki drukarskiej, zorganizowanej na przełomie roku 1904 i 1905 w Krakowie⁷⁶.

⁶⁶ Ibidem, s. 1249.

⁶⁷ Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 242.

⁶⁸ *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej. Rok 1930/31...*, s. 69; *Spis abonentów... Rok 1935/36*, s. 73, „Codzienna Gazeta Handlowa” 1938, nr 49, z 2 marca, s. 4. O tej jego działalności zob. Bytnar Zdzisława: *Aresztowanie Jana i Stanisława Bytnarów 23 marca 1943 roku w Warszawie*. „Skaut. Harcerskie pismo historyczne” 2014, nr 1, s. 8.

⁶⁹ *Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji okręgu Poczty i Telegrafów w Bydgoszczy i Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej w Mieście Bydgoszczy na 1939 r.* Warszawa 1939, s. 86.

⁷⁰ Bytnar Zdzisława: *Aresztowanie...*, s. 8.

⁷¹ Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 241; zob. też „Nowa Reforma” 1909, nr 571, z 13 grudnia, s. 2.

⁷² „Brzask. Miesięcznik młodzieży polskiej” 1914, nr 6, s. 191.

⁷³ Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 241.

⁷⁴ Wcześniej nosił nazwisko Fromowitz, spolszczonej wersji używał od 23 marca 1904 r.; Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum...*, s. 197. Władysław studiował też w Monachium i Zurychu, zob. *Fromowicz*

Wladislaw = Wolfgang [online]. Matrikeledition. Universität Zürich [dostęp 15 października 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.matrikel.uzh.ch/active/static/6728.htm>; Kulczykowski Mariusz: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego... (1867–1918)*, s. 259, 359. Absolutorium na Uniwersytecie Jagiellońskim uzyskał 28 grudnia 1903 r., a tytuł dr wszech nauk lekarskich 28 lipca 1905 r. Od ok. 1915 r. mieszkał w Wiedniu, był wybitnym neurologiem, zob. roczniki *Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger*. Wien 1915–1940. Umarł 21 maja 1942 r. w swoim mieszkaniu przy Gumpendorferstrasse 32, pochowano go 29 maja na wiedeńskim Zentral Friedhof, zob. *Gumpendorferstrasse 24 Wir bedanken uns bei Wolf-Erich Eckstein* [online]. [dostęp 15 października 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.erinnern-fuer-die-zukunft.at/maps/gumpendprferstr24.pdf>.

⁷⁵ Krajewska Wanda: *Oskar Wilde w literaturze Młodej Polski*. „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1968, t. 59, nr 1, s. 263.

⁷⁶ *Wystawa drukarska urządzona staraniem Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana” w dawnym pałacyku hr. Czapskich w Krakowie*. Kraków [1905], poz. 156.



Pismo Stanisława Fromowicza z 31 maja 1920 r. do Dyrekcji Policji w Krakowie; w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1235

Stanisław Fromowicz, wierny swoim niepodległościowym ideałom, jako jedyny z braci służył w Legionach Polskich, uwzględnili go w swych publikacjach poświęconych oficerom Legionów Wiktor Krzysztof Cygan oraz Marek Gałęzowski⁷⁷. Według ustaleń tego ostatniego, pełnił służbę kolejno w Intendenturze Legionów Polskich, w Oddziale Kasowym i Kontrolnym Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN), a następnie kierował drukarnią w Piotrkowie⁷⁸. Ułatwieniem w pełnieniu tych ostatnich obowiązków było z pewnością doświadczenie zdobyte w krakowskiej w drukarni, w której pracował po studiach. Podczas pobytu w Piotrkowie pracował w Centralnym Biurze Szkolnym, o czym pisze Helena Radlińska⁷⁹. Następnie, na skutek konfliktu z Władysławem Sikorskim, podał się do dymisji i zaciągnął się do I Brygady jako szeregowiec; otrzymał przydział do kancelarii rachunkowej I Brygady i awansował na sierżanta⁸⁰.

⁷⁷ Cygan Wiktor Krzysztof: *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*. T. 1. A–F. Warszawa 2005, s. 296–297 (według Gałęzowskiego biogram wymaga uzupełnienia).

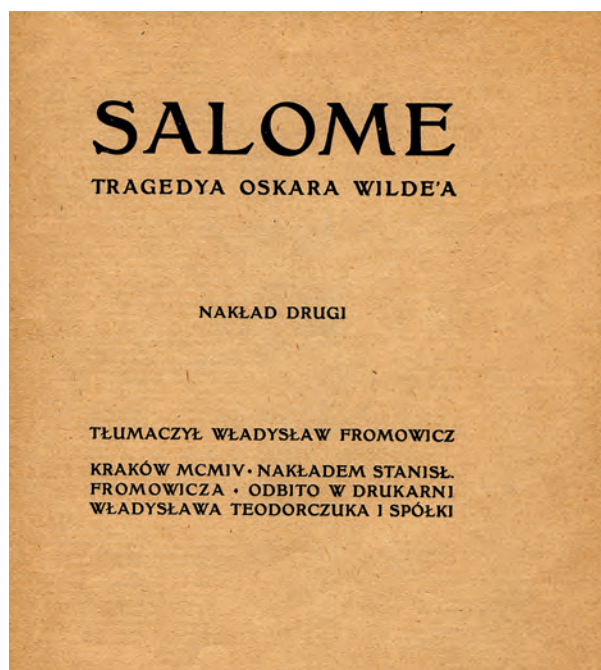
⁷⁸ *Ibidem*, s. 296; Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 241.

⁷⁹ Radlińska Helena: *Centralne Biuro Szkolne 1915–1916. W: Nasza walka o szkołę polską 1901–1917. Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, T. 2. Warszawa 1934, s. 208.

⁸⁰ Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 242.

⁸¹ *Loc. cit.*

⁸² ANK, sygn. 29/218/0/3.4/416, s. 1239. Odpis dekretu Naczelnego



Oscar Wilde: *Salome*. Kraków 1904 (strona tytułowa). Przeł. Władysław Fromowicz, nakład Stanisław Fromowicz; w zbiorach Agnieszki Janczyk

W listopadzie 1916 roku przeniesiono go do Komendy Legionów w Warszawie. W grudniu 1917 roku dostał przydział do Inspektoratu Wyszczolenia Polskiej Siły Zbrojnej, a w październiku 1918 roku awansowano go na kapitana⁸¹. W grudniu tego roku został mianowany na szefa intendentury Dowództwa Okręgu Generalnego I Warszawa, a w marcu 1919 roku, po zdaniu egzaminu intendenckiego, powierzono mu stanowisko zastępcy szefa Departamentu Gospodarczego Ministerstwa Spraw Wojskowych. W styczniu 1920 roku na własną prośbę został przeniesiony do rezerwy w stopniu majora intendentury⁸². Z publikacji Gałęzowskiego wynika, że należał do Związku Legionistów Polskich, był odznaczony Krzyżem Walecznych (dwu- lub trzykrotnie), Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Legionowym i odznaką Za wierną służbę⁸³. Z czasów służby w Legionach zachowała się dwustronna karykatura Fromowicza, autorstwa Kazimierza Kostynowicza, wykonana gwaszem i czarnym tuszem, najpewniej w Zambrowie w roku 1917⁸⁴; został określony przez autora jako chorąży i były kierownik Drukarni Państwowej w Piotrkowie pod zarządem Departamentu Wojskowego NKN.

W czasie II wojny światowej działał w konspiracji, o czym wzmiankuje Zdzisława Bytnar, matka Janka „Rudego”⁸⁵.

nego Wodza Józefa Piłsudskiego z 16 stycznia 1920 r.

⁸³ Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 242.

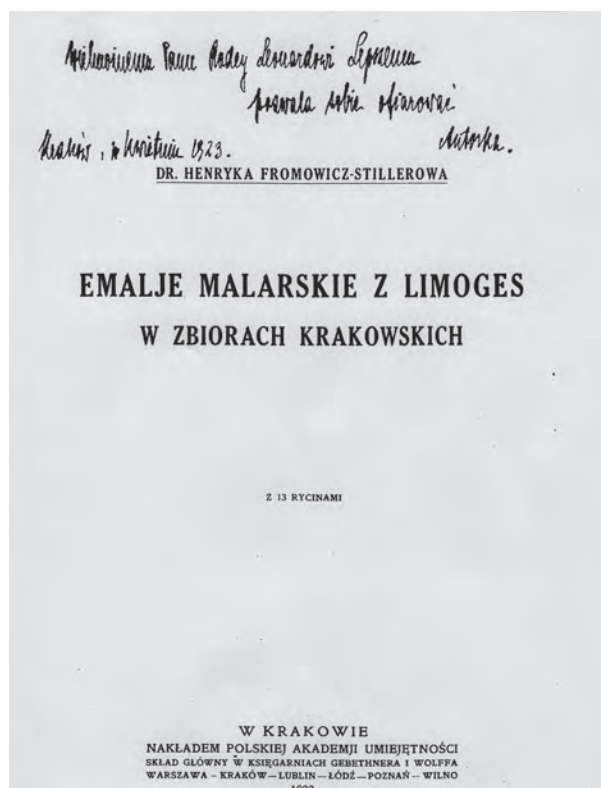
⁸⁴ Gwasz, tusz czarny, piórko, pędzel, karton; 24,2 × 19,2 cm; Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. III r.a.-5397. Dziękuję za informację o portrecie autorce opracowania pani Wacławie Milewskiej z Muzeum Narodowego w Krakowie. Praca była prezentowana na wystawie legionowej w roku 1934, zob. *Legiony w sztuce. Katalog wystawy, Lwów marzec – kwiecień 1934*. Oprac. Henryk Cieśla. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie. Lwów 1934, s. 11, poz. 85.

⁸⁵ Bytnar Zdzisława: *Aresztowanie...*, s. 8–11.



Fotografia Henryki Fromowicz-Stillerowej, ok. 1926 r., fragment ryciny na s. 484

Uważano, że został zamordowany w getcie warszawskim, obozie zagłady lub też w Związku Sowieckim po roku 1939⁸⁶; było jednak inaczej. Fromowicz zginął w czasie powstania warszawskiego. Na stronie Muzeum Powstania Warszawskiego został wymieniony dwukrotnie: jako ofiara cywilna (poległy 1 sierpnia 1944, miejsce śmierci Śródmieście-Północ, pochowany przy ulicy Senatorskiej 19) oraz jako pułkownik na Wirtualnym Murze Pamięci (kolumna 130, pozycja 15)⁸⁷. W roku 1934 Fromowicz został wymieniony jako dyplomowany major intendentury, przydzielony do Państwowej Komendy Uzupełnień Warszawa Miasto III⁸⁸, ale jako pułkownika podczas II wojny światowej wspominała go Zdzisława Bytnar⁸⁹. Działał w podziemiu, pisze o tym Bytnar w związku z prowadzoną przez niego firmą prowadzącą z Niemiec maszyny rolnicze: „W czasie okupacji działalność ustała, lecz pozornie kontynuowana, była doskonale zakon-



Henryka Fromowicz-Stillerowa: Emalje malarskie z Limoges w zbiorach krakowskich. Kraków 1922 (strona tytułowa); w zbiorach BJ, sygn. 248901 III

spiowaną placówką wojskową⁹⁰. Fromowicz, zaprzyjaźniony z rodziną Bytnarów, ukrył Zdzisławę w trakcie tragicznych wydarzeń 1943 roku w żoliborskim mieszkaniu swojej synowej, Marii Ludwiki Tierrot, wdowy po zamordowanym w Katyniu Janie Tierrocie⁹¹.

W niniejszym artykule zostały też uwzględnione trzy córki Feliksa – Henryka, Maria i Irena. Najstarsza, Henryka, ukończyła Prywatne Gimnazjum Żeńskie im. Królowej Jadwigi, a następnie studiowała historię sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim, w roku 1917/1918 otrzymała dyplom⁹². Kontynuowała badania naukowe, pisząc pracę doktorską „Emalje malarskie z Limoges w zbiorach krakowskich”, której promotorem był prof. Piotr Bińkowski; stopień doktora filozofii otrzymała 23 stycznia 1919 roku⁹³. Bez wątpienia na zainteresowanie sztuką Henryki i jej młodszej

⁸⁶ Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza...*, s. 242.

⁸⁷ Zob. Stanisław Fromowicz [online]. Muzeum Powstania Warszawskiego [dostęp 17 stycznia 2017 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.1944.pl/ofiary-cywilne/stanislaw-fromowicz,9553.html>; Fromowicz [online]. Wirtualny Mur Pamięci [dostęp 17 stycznia 2017 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.1944.pl/wirtualny-mur-pamieci.html/szukaj/Fromowicz>. W pierwszym przypadku podano błędną datę urodzenia – ok. 1874 r.

⁸⁸ *Rocznik oficerski rezerw.* Warszawa 1934, s. 299.

⁸⁹ Bytnar Zdzisława: *Aresztowanie...*, s. 8–11.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 8.

⁹¹ *Katyn.* *Księga cmentarna.* Warszawa 2000, s. 144.

⁹² Zob. drukowane sprawozdania dyrekcji Prywatnego Gimnazjum

Żeńskiego im. Królowej Jadwigi z lat 1906/1907–1911/1912; Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum...*, s. 198.

⁹³ Suchmiel Jadwiga: *Udział kobiet w nauce do 1939 roku w Uniwersytecie Jagiellońskim.* Częstochowa 1994, s. 191, 198, 231; Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum...*, s. 198. Zob. też Kulczykowski Mariusz: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego...*, s. 359; idem: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939).* Kraków 2004, s. 707; Fromowicz-Stillerowa Henryka: *Emalje malarskie z Limoges w zbiorach krakowskich.* „Prace Komisji Historii Sztuki” 1923, t. 3, z. 1, s. 37–72; zob. też „ND” 1921, nr 124, z 15 maja, s. 6.

siostry Marii musiał wyrzec wpływ ich wuj – wspomniany wyżej dr Józef Liebeskind, w którego kamienicy mieszkała rodzina Feliksa Fromowicza. Liebeskind – znany miłośnik sztuki i kolekcjoner (posiadał w zbiorach m.in. dzieła Jana Matejki i Stanisława Wyspiańskiego) – przyjaźnił się z wybitnym malarzem żydowskim Samuelem Hirszenbergiem, a w jego domu bywali także artyści młodszego pokolenia⁹⁴.

Henryka Fromowicz w roku 1920 w Krakowie poślubiła dr. Alfreda (Abrahama) Stillera (ur. 23 września 1892), prawnika, także absolwenta Uniwersytetu Jagiellońskiego⁹⁵. Małżeństwo zamieszkało w domu przy ulicy Lubicz 24⁹⁶. Była dziennikarką, od roku 1921 współpracowała z krakowskim „Nowym Dziennikiem”, publikując recenzje wystaw, a także jako działaczka WIZO pisywała do działu „Głos kobiety żydowskiej”⁹⁷. W latach 1937–1939 była wydawcą i redaktorem odpowiedzialnym dwutygodnika dla dzieci i młodzieży „Okienko na Świat”⁹⁸. W tym czasie zajmowała się też tłumaczeniem, czego ślad pozostał w „Nowym Dzienniku”; w dwóch numerach z roku 1922 zamieszczono humoreskę *Panna Hanna w komitecie zabawowym* Alfreda A.F. Hedenstjerny, przełożoną właśnie przez Stillera⁹⁹. W roku 1926 pracowała w firmie Dywan z siedzibą przy ulicy św. Kingi 9 jako kierowniczka artystyczna, w tym czasie podróżowała do Niemiec, Austrii, Francji, Czechosło-

⁹⁴ Liebeskind Józef: *Ze wspomnień o pobycie Samuela Hirszenberga w Krakowie*. „ND” 1933, nr 129, z 12 maja, s. 8; nr 130, z 13 maja, s. 8.

⁹⁵ AŻIH, Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie. Księgi zaślubin postępowych Izraelitów w Krakowie 1919–1928. Księga małżeństw 1920, sygn. 107/1009/17, poz. 497; Księga zapowiedzi 1920, sygn. 107/1010a/70, poz. 470. Podobnie jak teść, Feliks Fromowicz, i wuj żony, Józef Liebeskind, Stiller także angażował się w kulturalne życie miasta, śladem tego jest wpłata na budowę krakowskiego Muzeum Narodowego. *Kraków buduje...* 1935, s. 48.

⁹⁶ *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 260.

⁹⁷ „ND” 1921, nr 78, z 24 marca, s. 5; nr 91, z 9 kwietnia, s. 5; 1923, nr 58, z 26 marca, s. 5; 1925, nr 48, z 27 lutego, s. 3. Zob. Kwiecień Sabina: *Prasa żydowska w języku polskim w Krakowie w latach 1918–1939*. „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2003, t. 2, s. 169; Fromowicz-Stillerowa Henryka: *Z wystawy Tow. Sztuk Pięknych*. „ND” 1921, nr 78, s. 5; eadem: *Z wystawy Tow. Sztuk Pięknych*. „ND” 1921, nr 91, s. 5; eadem: *Wystawa niezależnych*. „ND” 1923, nr 58, s. 5; „ND” 1928, nr 83, z 23 marca, s. 6.

⁹⁸ Kwiecień Sabina: *Prasa żydowska...*, s. 169; Szablowska-Zaremba Monika: *Okienko na Świat. Pismo dzieci i młodzieży 1937–1939*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2015, t. 13, s. 184.

⁹⁹ „ND” 1922, nr 87, z 30 marca, s. 3; nr 88, z 31 marca, s. 3.

¹⁰⁰ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego, Sprawy paszportowe, S, 1926, sygn. 29/218/0/3.4/432, k. 679–695; *Stefana Mikulskiego...* R. 10, s. 569.

¹⁰¹ Fundusz utworzono w Londynie w 1920 r., zob. Sroka Łukasz Tomasz, Sroka Mateusz: *Polskie korzenie Izraela. Wprowadzenie do tematu. Wybór źródeł*. Kraków–Budapeszt 2015, s. 181–184.

¹⁰² „ND” 1921, nr 138, z 30 maja, s. 4.

¹⁰³ „ND” 1921, nr 141, z 2 czerwca, s. 5.

695

Świadectwo kwalifikacyjne Nr *0 27/26*

ważne w ciągu dni 14.

Dr. Fromowicz - Stillera Henryka
(Nazwisko i imię oraz imię ojca)

Feliks

Rysopis: *redni*
Wzrost: *170 cm*
Twarz: *określona*
Włosy: *ciemne*
Oczy: *niebieskie*
Znaki szczególne: *—*

Nr *27584/25 komant* dokumentu osobistego wydanego przez *Syrekę Polną w Krakowie*
miejsce faktycznego zamieszkania ostatnio w ciągu 6 miesięcy *Kraków*

obecny dokładny adres *Kraków pl. Lubicz 24.*
Miejsce zapisania do ksiąg ludności stałej organizacji stanowej ew. przynależność do gminy *Kraków*

Ze strony Policji przeszkód do wydania (komandor) *—*
dokumentu podróży niema *—*

marki *—* Dnia *17/11/1926* r. biżąd. *Jacowicz*
wini (Podpis) *—*

Świadectwo kwalifikacyjne Henryki Fromowicz-Stillerowej z 1926 r.; w zasobie ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/0/3.4/432, s. 695

wacji, Belgii i Holandii „w sprawach zapoznania się z nową produkcją dywanów”¹⁰⁰.

Przez całe dorosłe życie udzielała się w organizacjach żydowskich. Rozpoczęła od uczestnictwa w zgromadzeniach kobiet popierających działalność nowo utworzonego Keren ha-Jesod (Funduszu Podwalin)¹⁰¹. W roku 1921 razem z matką, Józefą Fromowiczową, podpisała apel o datki na rzecz funduszu¹⁰², wzięła też udział w wiecu kobiet, wygłaszając płomienne przemówienie: „W słowach pełnych polotu daje mówczyni wyraz swego przekonania, że kobieta żydowska, która dotąd zajmowała się tylko filantropią, stanie na wysokości nakazu dziejowego i przez złożenie kosztowności na ołtarzu Ojczyzny, przyczyni się do jej odbudowy”¹⁰³.



Tablica upamiętniająca Feliksa Fromowicza, Henrykę Fromowicz-Stillerową oraz Alfreda Stillera na cmentarzu żydowskim przy ul. Miodowej w Krakowie, fot. Agnieszka Janczyk, listopad 2014 r.

W latach dwudziestych związała się ze Zrzeszeniem Kobiet Żydowskich Małopolski Zachodniej i Śląska, będącym oddziałem Women's International Zionist Organization (WIZO, Międzynarodowa Syjonistyczna Organizacja Kobiet)¹⁰⁴. Należały również do niego jej matka i siostra Irena¹⁰⁵. W 1928 roku wzięła udział w konferencji wyborczej kobiet, przewodniczyła I Zjazdowi Zjednoczenia Kobiet Żydowskich Zachodniej Małopolski i Śląska, a także wystąpiła na zjeździe ogólnym tej organizacji w Nowym Targu¹⁰⁶. W roku 1933 podczas IV Zjazdu Zjednoczenia Kobiet Żydowskich WIZO Zachodniej Małopolski i Śląska, który odbył się w Krakowie, jako przewodnicząca wygłosiła referat organizacyjny, o czym donosiła ówczesna prasa¹⁰⁷; piastowała wówczas stanowisko w Radzie Centralnej. Stillerowa zajmowała się też

w WIZO działalnością kulturalną i oświatową, związana była z powołanym w Krakowie Uniwersytetem Ludowym przy Zrzeszeniu Kobiet Żydowskich; wygłosiła tam m.in. wykład poświęcony stylom w historii sztuki¹⁰⁸. W styczniu 1933 roku przedstawiła odczyt *Droga sztuki żydowskiej wśród narodów świata*, wzięła też udział w dyskusji dotyczącej referatu *Za czy przeciw najnowszym prądom w malarstwie?* dr. Ozjasza Herschdörfera¹⁰⁹. Jak donosił „Nowy Dziennik”: „W ostatnim czasokresie pracy odbyło się szereg zebrań towarzyskich, tak zwanych »herbatek« popołudniowych, na których omawia się współczesne problemy, dotyczące życia kobiety w ogóle, a także kobiety żydowskiej. Odczyt p. dr. Stillerowej na temat dziejów sztuki żydowskiej poprzez wieki historii, cieszył się również dużym powodzeniem”¹¹⁰. WIZO organizowało

¹⁰⁴ O WIZO, organizacji założonej w Londynie w 1920 r., zob. Sroka Łukasz Tomasz, Sroka Mateusz: *Polskie korzenie Izraela...*, s. 224–225; o jej działalności zob. „ND” z lat 1921–1938.

¹⁰⁵ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego. Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich). Rejestracja i nadzór (Zjednoczenie Związków... – Związek Zebulun...) 1906, 1922–1939, sygn. 29/218/0/3.4/247, s. 264.

¹⁰⁶ „ND” 1928, nr 54, z 23 lutego, s. 9; nr 315, z 23 listopada,

s. 5–6; Brzoza Czesław: *The Jews of Nowy Targ in the Inter-War Period*. [online]. The American Association for Polish-Jewish Studies [dostęp 14 listopada 2015 r.]. Dostępny w internecie: www.aapjstudies.org/index.php?id=45.

¹⁰⁷ „ND” 1933, nr 135, z 18 maja, s. 11.

¹⁰⁸ „ND” 1928, nr 56, z 6 lutego, s. 9; nr 83, z 23 marca, s. 6.

¹⁰⁹ „ND” 1933, nr 20, z 20 stycznia, s. 13; nr 56, z 25 lutego, s. 11; nr 61, z 2 marca, s. 13.

¹¹⁰ „ND” 1933, nr 56, z 25 lutego, s. 11.

także od października 1933 roku dla członkiń „kursu historii sztuki i kultury”, odbywające się pod kierownictwem Stillerowej. Miała w tym duże doświadczenie, gdyż od wielu lat prowadziła działalność pedagogiczną, ucząc na zorganizowanych przez siebie kursach oświatowych historii sztuki oraz sztuki i kultury, przeznaczonych także dla członkiń WIZO; siedzibą kursów było mieszkanie Stillerów przy ulicy Lubicz 24¹¹¹. Henryka Stillerowa przygotowywała również inne referaty, np. *Jak urządzić nowoczesne mieszkanie*, wygłoszony w roku 1929¹¹². W roku 1938 wystartowała w wyborach do Rady Miejskiej jako reprezentantka Zjednoczonego Żydostwa (okręg V), nie otrzymała jednak mandatu¹¹³.

Henrykę (niepełnosprawną po przebyciu polio) oraz jej męża zapamiętał Henryk Vogler, który zamieścił w swej książce krótkie wspomnienie o nich¹¹⁴. Małżeństwo Stillerów tuż przed wybuchem wojny wyjechało do Zamościa, gdzie dołączyło do przebywającej tam reszty rodziny; mieszkali przy ulicy Sienkiewicza 11¹¹⁵. Następnie – zapewne z rodziną Ireny Pisek i Józefą Fromowiczową¹¹⁶ – udali się do Lwowa. Według napisu na pamiątkowej tablicy na cmentarzu żydowskim przy ulicy Miodowej w Krakowie, Henryka zginęła 15 lipca 1942 roku, a jej mąż w roku 1943 w czasie powstania w getcie warszawskim; zgodnie z informacją podaną przez siostrę, Irenę Pisek, Stillerowa została zastrzelona w domu we Lwowie w lecie 1942 roku¹¹⁷.

Druga córka Feliksa Fromowicza, Maria, podobnie jak Henryka uczyła się w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim im. Królowej Jadwigi w Krakowie, kontynuowała naukę w Polskim Liceum w Wiedniu, gdzie zdała maturę¹¹⁸. Przeprowadzka do stolicy cesarstwa mogła być podyktowana względami rodzinnymi, w tym mieście mieszkało rodzeństwo Feliksa – Ignacy i Władysław Fromowiczowie oraz ich siostra Felicja, żona Maurycego Buchnera¹¹⁹. Do Wiednia po wybuchu I wojny światowej przyjechał także brat Fromowiczowej, dr Józef Liebeskind z rodziną¹²⁰. Trzeba wspomnieć, że Maria i jej młodsza siostra Irena interesowały się bieżącymi wydarzeniami, dowodem tego jest wpłata na rzecz Legionów Polskich¹²¹. Maria niedługo przebywała w Wiedniu, już w roku akademickim 1915/1916 jako studentka nadzwyczajna (jedna z najmłodszych) zaczęła studiować historię sztuki na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego¹²². W roku 1917 zakończyła ten etap edukacji, by w roku akademickim 1919/1920 uczyć się u prof. Wojciecha Weissa w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych; w każdym półroczu otrzymała ocenę bardzo dobrą, a w drugim także wzmiankę pochwalną „na dorocznej wystawie uczniów”¹²³. Razem z nią kształcili się m.in. Tadeusz Cybulski, Eugeniusz Eibisch i Jan Mycielski¹²⁴. W listopadzie 1919 roku została wybrana – jako pierwsza kobieta – do zarządu Bratniej Pomocy uczniów Akademii Sztuk Pięknych¹²⁵. Nie można wykluczyć, że

¹¹¹ „ND” 1921, nr 153, z 16 czerwca, s. 6; 1926, nr 216, z 27 września, s. 7; 1926, nr 218, z 30 września, s. 8; 1933, nr 286, z 19 października, s. 4.

¹¹² „ND” 1929, nr 51, z 21 lutego, s. 9.

¹¹³ „ND” 1938, nr 345, z 17 grudnia (wyd. por.) s. 3; nr 347, z 19 grudnia (wyd. wiecz.), s. 3.

¹¹⁴ Vogler Henryk: *Wyznanie mojejższowe. Wspomnienia z utraczonego czasu*. Kraków–Budapeszt 2011, s. 63–64. Wiadomość o chorobie Henryki pochodzi z rękopiśmiennego pamiętnika Ireny Pisek, ACDZWiP UR, AdAP.

¹¹⁵ Śladem ich pobytu w tym mieście jest zapis w dokumencie: Rada Żydowska w Zamościu. Rodziny żydowskie zamieszkałe w Zamościu 1939–1942, Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej cyt. APL), sygn. 35/618/2/-/4, s. 22, poz. 910–911.

¹¹⁶ Fromowiczowa była niepełnosprawną po przebytej wcześniej amputacji nogi, zob. ACDZWiP UR, AdAP, Pamiętnik Ireny Pisek.

¹¹⁷ Archiwum Yad Vashem, The Central Database of Shoah Victims' Names, karta wypełniona przez Irenę Pisek w 1986 r. Rok 1942 figuruje także na tablicy na cmentarzu żydowskim przy ul. Miodowej w Krakowie oraz na inskrypcji upamiętniającej Henrykę i jej męża na monumencie wzniesionym w Sztokholmie, zob. *Henryka Stiller* [online]. United States Memorial Museum, Washington, Holocaust Survivors and Victims Database [dostęp 14 listopada 2015 r.]. Dostępny w internecie: http://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=3892030. Data i miejsce śmierci męża Henryki wymagają dalszych badań, gdyż podawane są różne daty i miejsca.

¹¹⁸ Zob. drukowane sprawozdania dyrekcji Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi z lat 1908/1909–1912/1913; Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum...*, s. 198.

¹¹⁹ Zob. roczniki wiedeńskiej księgi adresowej *Adolph Lehmann's all-*

gemeiner Wohnung-Anzeiger za lata 1910–1939.

¹²⁰ *Księga pamiątkowa i adresowa wygnañców wojennych z Galicyi i Bukowiny 1914–1915 oraz albumy pamiątkowe*. Cz. 2. Kraków–Wiedeń. Oprac. Antoni Chmurski. Wiedeń–Poznań 1915, s. 38.

¹²¹ „Nowa Reforma” 1914, nr 379, z 2 września, s. 3.

¹²² Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum...*, s. 198; Kulczykowski Mariusz: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego... (1867–1918)*, s. 221. Studia siostrz Fromowicz pominała: Perkowska Urszula: *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*. Biblioteka Krakowska, nr 132. Kraków 1994.

¹²³ Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum...*, s. 198; Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie (AASP), Księgi świadectw 1919/1920, sygn. KS12, L. 102 (I półrocze), L. 930/920 (II półrocze); Rodowody studentów 1908–1924, sygn. T19B. Fromowiczówna Marya (rodowód z 4 maja 1920 r.); *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*: Fromowicz-Nassau Maria. Hasło oprac. Maria Łodyńska-Kosińska. T. 2. Wrocław 1975, s. 251; *Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1895–1939*. Oprac. Józef E. Dutkiewicz, Jadwiga Jeleniewska-Ślesieńska, Władysław Ślesieński. T. 2. Źródła do Dziejów Sztuki Polskiej, t. 14. Wrocław 1969, s. 270; SAUR. *Allgemeines Künstler-Lexikon*: Fromowicz Nassau Maria. Hrsg. Urszula Leszczyńska. Bd. 45. München–Leipzig 2005, s. 445; Styrcna Natasza: *Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie (1931–1939)*. Warszawa 2009, s. 38.

¹²⁴ AASP, Księgi świadectw 1919/1920, sygn. KS12. Szkoła Profesora Weissa.

¹²⁵ „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1919, nr 305, z 9 listopada, s. 5.

zdecydowała się kontynuować naukę prywatnie w Krakowie lub Wiedniu, nie znajduje to jednak potwierdzenia w dokumentach. Zapewne w czasie któregoś z pobytów w Wiedniu Maria Fromowicz poznała swojego przyszłego męża, chemika dr. Ernsta Nassau (ur. 1895), którego poślubiła w czerwcu 1923 w Krakowie¹²⁶. Nie wiadomo, gdzie zamieszkało małżeństwo, nie zostało to bowiem odnotowane w krakowskich księgach adresowych, a Maria nie została uwzględniona w wiedeńskich. Jedynym śladem, że mogła mieszkać w Wiedniu, jest wzmianka mówiąca, iż początki jej działalności artystycznej związane były z Krakowem, Wiedniem (być może w czasie małżeństwa z Erntem) oraz Paryżem¹²⁷.

Malarka wybrała na miejsce stałego pobytu i pracy artystycznej Włochy, choć bywała też i wystawiała w rodzinnym Krakowie. Na podstawie informacji w „Nowym Dzienniku” udało się ustalić, że już niespełna dwa lata po ślubie, w roku 1925, mieszkała w Rzymie¹²⁸. Pobyt we Włoszech umożliwił malarce systematyczne zwiedzanie muzeów i galerii, studiowanie dzieł dawnych mistrzów oraz doskonalenie umiejętności warsztatowych, co podkreślano w recenzjach jej wystaw. Włoski krytyk sztuki, Pier Luigi Monaco, związany z tygodnikiem „La Patria”, wspominał, że „w czasie swej peregrynacji artystycznej po ziemi włoskiej przyswoiła sobie wszystkie szkoły, poznała wszystkie techniki malarskie, zachowała jednak własną osobowość”¹²⁹. Swoją pierwszą wystawę w Rzymie Fromowicz otworzyła w Lyceum w 1925 roku, wystawiając 26 prac; donosił o tym dr Edward Kleinlerer, korespondent „Nowego Dziennika” (podając błędnie liczbę obrazów)¹³⁰. „Krytyka rzymska odniosła się do tej wystawy życzliwie” – pisano, autorami recenzji byli Monaco

oraz Corrado Pavolini z „Il Tevere”¹³¹. Miejsce, w którym eksponowała prace, zostało starannie wybrane; elitarny rzymski klub Lyceum był jednym z trzech istniejących wówczas we Włoszech, pozostałe działały we Florencji i Mediolanie¹³². W przygotowaniu wystawy dużą rolę odegrała włoska malarka Amalia Goldmann Besso (1856–1929), związana z sekcją sztuki Lyceum: „Nad wystawą tą »patronat« swój rozciągnęła p. Amalia Besso, wytrawna artystka i sędziwa mecenaska sztuki, która na terenie rzymskim cieszy się zasłużoną famą wyszukiwania i objawiania szerszej publiczności młodych, twórczych talentów”¹³³. Jej poparcie dla Fromowicz miało znaczenie, gdyż Besso, dzięki wysokim stanowiskom zajmowanym w Consiglio Nazionale delle Donne Italiane, Fascio Nazionale Femminile i Unione Politico-Nazionale tra le Donne d’Italia oraz działalności w fundacji Pro Infantia, posiadała wpływy w wielu środowiskach¹³⁴. Do młodej malarki zbliżało ją zapewne także pochodzenie – zarówno sama Amalia, jak i jej mąż pochodzili ze zasymilowanych rodzin żydowskich.

W roku 1927 Fromowicz przyjechała do Krakowa, aby wziąć udział w organizowanych wystawach w krakowskim Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych oraz Niezależnych¹³⁵. Pochlebną recenzję napisał Mojżesz Waldman: „Po raz pierwszy tu wystawiająca Marja Fromowicz, zadziwia świeżą dojrzałością i spokojem swego talentu: maluje, raczej modeluje kolorem, bez jakiegokolwiek domieszki cukrowatości, bez gubienia się w drobiazgach”¹³⁶. W jednej z recenzji mowa jest o obrazach znajdujących się w jej krakowskim mieszkaniu¹³⁷, z analizy podanych przez dziennikarza tytułów wynika, że zdecydowana większość prac była prezentowana już w Rzymie. Waldman poświęcił też tekst *Trzeciej wystawie*

¹²⁶ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma (dalej cyt. AŻIH), Gmina Żydowska Wyznaniowa w Krakowie. Księga zapowiedzi 1923, sygn. 107/1010a/114, poz. 646; Księga małżeństw 1923, sygn. 107/1009/48, poz. 685. Nassau urodził się w 1895 r. w Pohrlitz (Pohořelice) powiat Ausspitz (Hustopeče) jako syn Emila i Johanny z domu Deutsch; na początku XX w. rodzina przeniosła się do Wiednia, zob. *Lehmann's Allgemeiner Wohnungs...* Wien 1903, Bd. 2, S. 838; mieszkał tam też w 1923 r. sam Ernst, o czym mówi zapis w Księdze małżeństw.

¹²⁷ Gianpaolo: *Maria Simeoni Fromowicz*. „Rossana. Moda bazar. Rivista mensile femminile” 1964, anno 7, n. 6, pp. 106–107; *Maria Simeoni Fromowicz*. Milano [1964]. Katalog wystawy, Galleria Barbaroux.

¹²⁸ Kleinlerer Edward: *Wielki sukces artystyczny malarki krakowskiej w Rzymie. Wystawa p. Marji Fromowicz-Nassau*. „ND” 1926, nr 20, z 25 stycznia, s. 3–4; (X.): *Z pracowni artystów. U Marji Fromowicz Nassau*. „ND” 1927, nr 99, z 16 kwietnia, s. 4.

¹²⁹ Kleinlerer Edward: *Wielki sukces...*, s. 3.

¹³⁰ *Kronika artystyczna*. „Sztuki Piękne” 1925/1926, t. 2, nr 5, s. 238; *Mostra personale della pittrice Maria Fromowicz Nassau*. Lyceum Roma: 30 settembre –15 dicembre 1925. [Roma 1925]. W katalogu wymieniono 26 obrazów, zamieszczono też dwie reprodukcje, przede wszystkim *Autoportret*. Zob. też Kleinlerer Edward: *Wielki sukces...*, s. 3.

¹³¹ Kleinlerer Edward: *Wielki sukces...*, s. 3.

¹³² Crawford Elisabeth: *The Women's Suffrage Movement: A Refer-*

ence Guide 1866–1928. London 2001, pp. 124–125; Doughan David, Gordon Peter: *Women, Clubs and Associations in Britain*. London 2006, p. 54.

¹³³ Kleinlerer Edward: *Wielki sukces...*, s. 3. Vastano Stefania: *Goldmann, Amalia*. „Dizionario Biografico degli Italiani” [online] 2002, Vol. 57 [dostęp 30 stycznia 2014 r.]. Dostępny w internecie: [http://www.treccani.it/enciclopedia/amalia-goldmann_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/amalia-goldmann_(Dizionario-Biografico)/); Darmon Adrian N.: *Autour de l'art. juif. Peintres, sculpteurs et photographes*. Chatou 2003, p. 42; Gerhartz Katja: *Le Madri della Patria. Bürgerliche Frauenbewegung, Nationalismus und Krieg in Italien (1900–1922)* [online]. Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf. Düsseldorf 2003, S. 401 [dostęp 30 stycznia 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-2814/814> [dysertacja doktorska].

¹³⁴ Gerhartz Katja: *Le Madri della Patria...*, S. 401; Grazia de Victoria: *How Fascism ruled Women. Italy 1922–1945*. Berkeley–Angeles 1992, p. 34.

¹³⁵ *Kronika artystyczna*. „Sztuki Piękne” 1926/1927, r. 3, nr 7, s. 277; *Kronika artystyczna*, „Sztuki Piękne” 1926/1927, r. 3, nr 9, s. 353; Malinowski Jerzy: *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku*. Warszawa 2000, s. 362; Waldman Mojżesz: *Z wystawy „Niezależnych”*. „ND” 1927, nr 84, z 1 kwietnia, s. 6; idem: *Trzecia Wystawa „Niezależnych”*. „ND” 1927, nr 143, z 2 czerwca, s. 7; (X.): *Z pracowni artystów...*, s. 4.

¹³⁶ Waldman Mojżesz: *Z wystawy...*, s. 6.

¹³⁷ (X.): *Z pracowni artystów...*, s. 4.

Niezależnych, wspominając o malarce: „Fromowicz Nassan Zebulun [!] Marja łączy szczęśliwie ogromny wdzięk kobiecego smaku z męską jasnością i pogodą kompozycji. Przedmiot traktuje szeroko, po malarsku dekoracyjnie, co w połączeniu z dominującym ciepłym tonem daje rzeczy ujmujące zdrową prostotą i wytwornością”¹³⁸. W lutym 1930 roku artystka uczestniczyła w wielkim wydarzeniu, jakim była *I wystawa sztuki żydowskiej* w Akademickim Domu Żydowskim przy ul. Przemyskiej 3, zorganizowana przez Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych¹³⁹. Nieco później „Nowy Dziennik” zamieścił recenzję jej prac pióra Henryka Webera: „Kulturę kolorystyczną zdradzają prace M. Fromowicz-Nassau, utrzymane w ładnie ustosunkowanej tonacji gorącej z naginaniem formy do założeń światłocienia”¹⁴⁰. Maria Zientara, pisząc ostatnio o artystach w międzywojennym Krakowie, dość zaskakująco scharakteryzowała Fromowicz jako jedną z trojga żydowskich artystów (oprócz Mendla Birnbauma i Ozjasza Herschdörfera), w których dziełach poruszane są tematy z „żydowskiej historii, symboliki i martyrologii”¹⁴¹. W innym miejscu stwierdziła: „Żydowska tematyka zdominowała również malarstwo Mendela Birnbauma, Marii Fromowicz-Nassau i Ozjasza Herschdörfera. Tworzyli oni sztukę w zasadzie realistyczną, choć doprawioną groteskową ekspresją i wyczuloną na wartości barwne”¹⁴². Spostrzeżenia dotyczące tematyki prac Fromowicz nie znajdują potwierdzenia w znanych z literatury bądź reprodukcji obrazach artystki. Malarka w zdecydowany sposób odcinała się od tematyki żydowskiej.

Po raz ostatni nazwisko Marii Fromowicz-Nassau było wzmiankowane w związku z udziałem w *I wystawie sztuki żydowskiej*, następnie przestało się pojawiać. W powojennych publikacjach zamieszczano informację, że zginęła w czasie II wojny światowej¹⁴³, jednak takie stwierdzenie budziło uzasadnione wątpliwości. Wydawało się pewne, że Fromowicz przeżyła wojnę, gdyż jej siostra, Irena Pisek, pominęła ją, wypełniając ponad 60 kart – nie tylko członków najbliższej rodziny, lecz także koleżanek – w Yad Vashem¹⁴⁴. Nazwisko malarki nie zostało też odnotowane w archiwach gromadzących bazy danych ofiar Holokaustu, choć figurują tam inni członkowie rodziny. W rozwiązaniu tego problemu pomogła

krótka wzmianka o obrazie w kaplicy grobowej Józefa Leopolda Toeplitza na cmentarzu S. Ambrogio Olona w Varese: „Zdobi ją [kaplicę] jego portret, wykonany przez polską malarkę Marię Simoni [!]-Fromowicz”¹⁴⁵. Dekoracja malarska kaplicy, autorstwa Jana Henryka Rosena, powstała w roku 1932¹⁴⁶, natomiast Toeplitz, dyrektor naczelny Banca Commerciale Italiana w Mediolanie, zmarł 27 stycznia 1938 roku w swojej posiadłości w Varese¹⁴⁷, portret musiał więc powstać w latach trzydziestych. Przeprowadzone kwerendy wykazały, że w materiałach zgromadzonych w Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie oraz w publikacjach poświęconych edukacji artystycznej w Polsce nie figuruje inna Maria Fromowicz. Krótkie noty biograficzne artystki opublikowane w powojennych katalogach jej wystaw pomogły powiązać ze sobą Marię Fromowicz-Nassau i Marię Fromowicz Simeoni, gdyż pojawiły się w nich informacje o rodzinnym mieście, studiach malarskich w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych oraz działalności artystycznej w Rzymie; bez wątpienia chodziło w nich o córkę Feliksa Fromowicza¹⁴⁸. Ostatecznym potwierdzeniem tej tezy jest umieszczenie malarki w drzewie genealogicznym rodziny Pardo, w którym figuruje już jako Simeoni¹⁴⁹.

Na tym etapie badań nie jest możliwe dokładne ustalenie, w którym momencie zaczęła się posługiwać tym nazwiskiem. Wiadomo, że przed wybuchem II wojny światowej wyszła po raz drugi za mąż, pierwszym śladem była krótka wzmianka: „Si è sposata in Italia”, umieszczona pomiędzy informacją o początkach działalności artystycznej a drugą, mówiącą o tym, że pracowała w Rzymie¹⁵⁰. Można więc zaryzykować twierdzenie, że musiało to nastąpić między rokiem 1930 (sygnowała obraz wyłącznie rodowym nazwiskiem), a przed rokiem 1937, gdyż w dołączonym do wspomnianego testamentu „Spisie rzeczy przeznaczonych dla moich córek: Heni, Mani i Irenki”, jej matka uwzględniła – oprócz dzieci Ireny – także zięciów: Fredka (Alfreda Stillera), Franca (zapewne męża Marii) oraz Lolka (Karola Piska)¹⁵¹. Informację o powtórny zamążpójściu potwierdził też dr Eldad Pardo (wnuk Ireny), mówiąc w wywiadzie o tym, że Maria poślubiła w Mediolanie katolika¹⁵². Pewną pomocą jest też wzmianka w „Nowym Dzienniku”. 26 grudnia 1937 roku zmarł w Krakowie Ignacy

¹³⁸ Waldman Mojżesz: *Trzecia wystawa...*, s. 7.

¹³⁹ *Polskie życie artystyczne w latach 1915–1939*. Red. Aleksander Wojciechowski. Wrocław 1974, s. 222; *Słownik artystów: Fromowicz-Nassau Maria...*, s. 251; Styrna Natasa: *Zrzeszenie Żydowskich Artystów...*, s. 42, przyp. 3.

¹⁴⁰ Weber Henryk: *I. Wystawa malarzy żydowskich w Krakowie (Na marginesie wystawy) II*. „ND” 1930, nr 48, z 22 lutego, s. 6.

¹⁴¹ Zientara Maria: *Krakowscy artyści i ich sztuka w latach 1939–1945*. Red. Anna Biedrzycka. Biblioteka Krzysztoforska, nr 5. Kraków 2013, s. 350.

¹⁴² *Ibidem*, s. 346, 356.

¹⁴³ *Słownik artystów: Fromowicz-Nassau Maria...*, s. 251; Malinowski Jerzy: *Malarstwo i rzeźba...*, s. 362; SAUR..., s. 445; Zientara Maria: *Krakowscy artyści...*, s. 508; Spławski Piotr: *Japonisme in Polish Pictorial Arts (1885–1939)* [online]. University of the Arts London, July 2013, p. 282 [dostęp 30 lipca 2014 r.]. Dostępny w internecie: http://ualresearchonline.arts.ac.uk/6205/1/Spawski%2C_Piotr.pdf [dysertacja doktorska].

¹⁴⁴ Archiwum Yad Vashem, Central Database of Shoah Victims' Names.

¹⁴⁵ Pasierb Janusz S., Janocha Michał: *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*. Warszawa 2000, s. 366.

¹⁴⁶ Wolańska Joanna: *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902–1938. Przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*. Warszawa 2010, s. 136.

¹⁴⁷ Toeplitz Krzysztof Teodor: *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*. Warszawa 2004, *passim*; o śmierci Toeplitza zob. „Czas” i „Nowy Dziennik”.

¹⁴⁸ *Maria Simeoni Fromowicz...*; Gianpaolo: *Maria Simeoni Fromowicz...*, p. 107.

¹⁴⁹ ACDZWiP UP, AdAP, Drzewo genealogiczne rodziny Pardo.

¹⁵⁰ Gianpaolo: *Maria Simeoni Fromowicz...*, pp. 106–107.

¹⁵¹ ACDZWiP UP, AdAP. Testament Józefy Fromowiczowej.

¹⁵² *From Krakow to Tehran to Jerusalem. One Jewish Family's Story* [online]. [dostęp 17 stycznia 2017 r.]. Dostępny w internecie: <https://iranwire.com/en/features/1783>.

Liebeskind, kupiec i pracownik firmy Edward Lutz, wuj Marii; pojawiło się wówczas zawiadomienie, że „Zamiast kwiatów na grób błp. brata i wuja Ignacego Liebeskinda składają 30 zł na Stow. Biednych Uczniów im. błp. Feliksa Fromowicza: Józefa Fromowiczowa, Drowie Stollerowie [!], Drowie, Piskowie”¹⁵³. Jak widać, w tekście uwzględniono dwie siostry Marii – Henrykę i Irenę z mężami, natomiast nie figuruje w nim sama malarka, co mogło wiązać się ze zmianami w jej życiu prywatnym. Malarka zapewne przyjeżdżała z Włoch do Polski także w latach trzydziestych, choć w zachowanych archiwaliach nie ma takiej informacji¹⁵⁴. Nie są znane żadne szczegóły jej wojennego życia, a nazwisko nie zostało uwzględnione w dokumentacji Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea w Mediolanie. W katalogach jej wystaw ten okres pomijany jest milczeniem, wzmiankuje się jedynie o smutnych wydarzeniach, które spowodowały, że na kilka lat zarzuciła działalność artystyczną¹⁵⁵. Po wojnie artystka zamieszkała w Mediolanie przy via Rugabella 1¹⁵⁶. W stolicy Lombardii powróciła do tworzenia obrazów i udziału w wystawach, choć oprócz działalności ściśle artystycznej uczyła także malarstwa, pisała i tłumaczyła teksty, o czym wspomina nota biograficzna w czasopiśmie „Rossana”¹⁵⁷. Przez kilkanaście lat była związana z mediolańskim Societá per le Belle Arti ed Esposizione Permanente, które organizowało coroczne wystawy zbiorowe¹⁵⁸. Wiele trudności nastąpiło ustalenie przybliżonej daty jej śmierci; Luca Cavallini z archiwum mediolańskiego „La Permanente” sprawdził, że malarka w roku 1969 dwukrotnie wzięła udział w wystawach zorganizowanych przez to towarzystwo, natomiast później jej nazwisko nie pojawiło się już w katalogach wystaw, nie zostało też odnotowane w archiwaliach¹⁵⁹. Daty jej śmierci nie podał również Pardo.

Najmłodsza z córek Feliksa Fromowicza, Irena, w roku akademickim 1921/1922 studiowała na Wydziale Filozoficznym UJ¹⁶⁰. W roku 1923 poślubiła w Krakowie dr. Karola Piska (ur. 24 grudnia 1898), w księdze małżeństw figuruje jeszcze jako studentka¹⁶¹. Jak poinformował w wywiadzie Pardo, jego babka posiadała stopień naukowy doktora w dziedzinie sztuki¹⁶². Małżeństwo Pisków miało dwoje dzieci: córkę Anitę Cecylię (ur. 1927) i syna Wik-

tora Gustawa (ur. 1934)¹⁶³. Tuż przed wybuchem II wojny światowej Piskowie wraz z Józefą Fromowiczową wyjechali do Zamościa, niedługo potem dołączyła do nich Stillerowa z mężem¹⁶⁴. Zamieszkali w wynajętej willi, prawdopodobnie przy ulicy Sienkiewicza 11 (ten adres figuruje w archiwaliach w odniesieniu do Stillierów i Fromowiczowej)¹⁶⁵. W październiku Piskowie z matką udali się do Lwowa, skąd w czerwcu roku następnego zostali wywiezieni pod Ural, do Guberni Swierdłowskiej (posiołek Gradkowskij). Następnie wraz z armią Andersa Irena z matką i dziećmi została ewakuowana do Iranu, w Teheranie rodzinę odnalazł Karol Pisek. Kolejny etap podróży to Basra w Iraku, skąd wyjechali do Jerozolimy, gdzie dotarli w grudniu 1942 roku. Ostatecznie osiedlili się w Tel Awiwie, przy bulwarze Rothschilda 103. Irena opisała ich losy w pamiętniku, a także zilustrowała w cyklu pastelii *Zesłańczy szlak*¹⁶⁶. Do czasów Holocaustu powróciła też w dwóch rysunkach z roku 1978 ukazujących Janusza Korczaka, przechowywanych w zbiorach sztuki Ghetto Fighters' House (Beit Lohamei Hagetaot)¹⁶⁷.

Niniejszy artykuł jest podsumowaniem kilkuletnich badań nad dziejami rodziny Fromowiczów. Dzięki przeprowadzonym kwerendom archiwalnym i muzealnym możliwe było zrekonstruowanie zarówno biografii poszczególnych osób, jak i skorygowanie niektórych błędnie podawanych szczegółów z ich życia, co miało szczególne znaczenie w przypadku Stanisława Fromowicza i Marii Fromowicz 1^ov. Nassau 2^ov. Simeoni. W wyniku badań udało się także stwierdzić, jak ważne miejsce w życiu Krakowa zajmowali członkowie rodziny, wśród których byli finansjści, lekarze, kupcy i malarka. Na wysoką ocenę zasługuje ich zaangażowanie w działalność dobroczynną, polityczną i kulturalną. Z kolei Maria Fromowicz zapisała się w historii malarstwa nie tylko polskiego, ale i włoskiego, wiążąc się z Italią podwójnie – przez sztukę i swoje drugie małżeństwo. Dzieje Fromowiczów znalazły swój ciąg dalszy w Izraelu, nawiązując do tytułu wspomnianej wcześniej publikacji Łukasza Tomasza Sroki i Mateusza Sroki – *Polskie korzenie Izraela* – należy podkreślić, że krakowska rodzina była jednym z tych korzeni. Wśród wywodzących się z niej wybitnych naukowców i artystów trzeba wymienić zmarłego

¹⁵³ „ND” 1937, nr 354, z 27 grudnia, s. 12; nr 358, z 31 grudnia, s. 15; „ND” 1938, nr 1, z 1 stycznia, s. 13.

¹⁵⁴ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego, sygn. 29/218/0/3.4.

¹⁵⁵ *Maria Simeoni Fromowicz...*

¹⁵⁶ Zob. katalogi wystaw.

¹⁵⁷ Gianpaolo: *Maria Simeoni Fromowicz...*, p. 107.

¹⁵⁸ *Mostra annuale degli artisti soci: anno 1954, 3. della societá*. Milano 1954. Katalog wystawy; *64. mostra annuale d'arte*. Milano 1962. Katalog wystawy; korespondencja mailowa z Luçá Cavallinim z 2013 r.

¹⁵⁹ Korespondencja mailowa autorki z Luçá Cavallinim.

¹⁶⁰ Zob. Kulczykowski Mariusz: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego... (1918–1939)*, s. 548.

¹⁶¹ AŻIH, Księga zapowiedzi 1923, sygn. 107/1010a/112, poz. 639; Księga małżeństw 1923, sygn. 107/1009/47, poz. 676.

¹⁶² *From Krakow to Tehran...*

¹⁶³ ACDZWIP UP, AdAP, Drzewo genealogiczne rodziny Pardo.

¹⁶⁴ ACDZWIP UP, AdAB, Pamiętnik Ireny Pisek; pastele *Zesłańczy szlak*.

¹⁶⁵ APL, sygn. 35/618/2/-/4, s. 8, poz. 312, s. 22, poz. 910–911; Piskowie nie zostali ujęci w dokumencie.

¹⁶⁶ Historii rodziny Pisek był poświęcony referat dr. hab. Huberta Chudzio, prof. UP i Katarzyny Odrzywołek, zatytułowany *Droga w obrazach – z Krakowa, przez Syberię do Palestyny. Tułacz losy żydowskiej rodziny Pisek*, wygłoszony podczas konferencji naukowej *Znani, nieznan. Krakowscy Żydzi na przestrzeni wieków*, zorganizowanej przez Instytut Judaistyki UJ, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa oraz Gminę Wyznaniową Żydowską w Krakowie w grudniu 2016 r.

¹⁶⁷ Catalog No. 1487, 1488; dziękuję za informację o rysunkach Anat Bratman-Elhalel, dyrektor Archives Ghetto Fighters' House (korespondencja mailowa z sierpnia 2013 r.).

w roku 2016 profesora historii sztuki Awigdora Posega – syna Ireny z Fromowiczów Pisek, znawcę Iranu dr. Eldada Pardo oraz aktora Amichaia Pardo – dwaj ostatni są wnukami Ireny. Należy żywić nadzieję, że ten artykuł przyczyni się nie tylko do uporządkowania rozproszonych informacji o Fromowiczach, ale także – przede wszystkim – do upamiętnienia tej zasłużonej dla Krakowa rodziny.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie

Księgi świadectw 1919/1920, sygn. KS12, Szkoła Profesora Weissa; sygn. KS12, L. 102 (I półrocze), L. 930/920 (II półrocze)

Rodowody studentów 1908–1924, sygn. T19B

Archiwum Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie

Zbiory z archiwum domowego Amichaia Pardo, bez sygn.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, 2. Akta małżeństw, indeksy do akt małżeństw, Księga obejmująca wpisy małżeństw Izraelitów w okręgu metrykalnym Krakowskim na rok 1893, sygn. 29/1472/0/2/436

Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, 1. Akta urodzeń, indeksy do akt urodzeń, Księga obejmująca wpisy urodzin Izraelitów w okręgu metrykalnym Krakowskim na rok 1894, sygn. 29/1472/0/1/440

Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie 1857–1939, sygn. IPHKr I 363

Księga obejmująca wpisy urodzin Izraelitów w okręgu metrykalnym Krakowskim na rok 1897, sygn. 29/1472/0/1/458

Księga urodzeń z 1902 r., sygn. 29/1472/0/1/488

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1880, Dz. VIII, t. 20, sygn. 29/87/0/1/20

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1890, Dz. VIII, t. 35, sygn. 29/88/0/-/35

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, Dz. V, t. 9, sygn. 29/89/0/1/9

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, Dz. VI, t. 12, sygn. 29/90/0/-/12

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, Dz. VII, t. 13, sygn. 29/90/0/-/13

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, Dz. VIII, t. 16, sygn. 29/90/0/-/16

Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego. Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich).

Rejestracja i nadzór (Eischel... – Kweitern...), sygn. 29/218/0/3.4/241

Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego. Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich). Rejestracja i nadzór (Leiw Tojn – Nowa Organizacja...), sygn. 29/218/0/3.4/242

Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego, Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich). Rejestracja i nadzór (Stowarzyszenie Domu... – Stow. Miłośników...), sygn. 29/218/0/3.4/244

Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego. Sprawy stowarzyszeń, związków i organizacji (żydowskich). Rejestracja i nadzór (Zjednoczenie Związków... – Związek Zebulun...) 1906, 1922–1939, sygn. 29/218/0/3.4/247

Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego. Sprawy paszportowe, E–G, 1921, sygn. 29/218/0/3.4/416

Starostwo Grodzkie Krakowskie. Referat Bezpieczeństwa Publicznego. Sprawy porządku publicznego. Sprawy paszportowe, S, 1926, sygn. 29/218/0/3.4/432

Archiwum Państwowe w Lublinie

Rady żydowskie województwa lubelskiego. Zbiór zespołów szczytkowych 1939–1942. Rada żydowska w Zamościu 1939–1942, [Rodziny żydowskie zamieszkałe w Zamościu] 1939–1942, sygn. 35/618/2/-/4

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Księga małżeństw 1923, sygn. 107/1009/47

Księga zapowiedzi 1920, sygn. 107/1010a/70

Księga zapowiedzi 1923, sygn. 107/1010a/112

Księgi zaślubin postępowych Izraelitów w Krakowie 1919–1928

Księga małżeństw 1920, sygn. 107/1009/17

Źródła drukowane

Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnung-Anzeiger. Wien 1915–1940

„Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1913”, R. 82; na rok 1917, R. 86

Krakowska księga adresowa na rok 1907. Red. Józef Knapik. Kraków 1906, R. 3

Książka adresowa członków Związku Żyd. Stowarzyszeń Humanitarnych „B'nei Brith” w Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków 1937

Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego. Kraków 1932

Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga adresowa miasta Krakowa. Kraków 1926

Spis abonentów c.k. sieci telefonicznych w Galicyi. Lwów 1912

- Spis abonentów Państwowej Sieci telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów* [...]. Kraków 1929
- Spis abonentów sieci telefonicznej państwowej w Krakowie. Ministerstwo Poczty i Telegrafów. (Dodatek do spisu ogólnego – spisu abonentów telefonicznych w Polsce – na rok 1934).* Warszawa 1934
- Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji okręgu Poczty i Telegrafów w Bydgoszczy i Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej w Mieście Bydgoszczy na 1939 r.* Warszawa 1939
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce 1932/33.* Warszawa 1932
- Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej. Rok 1930/31.* Warszawa 1930
- Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i rządowej warszawskiej sieci okręgowej. Rok 1935/36.* Warszawa 1935
- Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i rządowej warszawskiej sieci okręgowej. Rok 1938/39.* Warszawa 1938
- Sprawozdanie Dyrekcji Szkoły Handlowej w Krakowie za rok szkolny 1886/6.* Kraków 1886
- Sprawozdanie Dyrekcji Szkoły Handlowej w Krakowie za rok szkolny 1891/2.* Kraków 1892
- Sprawozdania dyrekcji Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Krakowie za lata 1906/1907–1912/1913*
- Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1882.* Kraków 1882
- Sprawozdanie Zrzeszenia Importerów Kawy i Herbaty za 1937 rok.* Warszawa 1938
- Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stoł. Król. Miasta Krakowa i Król. Woln. Miasta Podgórze.* Kraków 1907, R. 3; R. 5. Kraków 1909; R. 6. Kraków 1910; R. 9. Kraków 1913; R. 10. Kraków 1925
- ## Opracowania
64. *mostra annuale d'arte.* Milano 1962. Katalog wystawy *Apsel family* [online]. Early Family Trees [dostęp 20 września 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.ics.uci.edu/vdan/genealogy/Krakow/Families/Apsel.html>
- Barcik Mieczysław, Cieślak Adam, Grodowska-Kulińska Danuta: *Corpus studiosorum Universitatis Jagiellonicae 1850/51–1917/18*, E–J. Red. Krzysztof Stopka. Z prac Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego Seria C3. Kraków 2006
- Brzoza Czesław: *Kraków między wojnami. Kalendarium 28 X 1918–6 IX 1939.* Kraków 1998
- Brzoza Czesław: *The Jews of Nowy Targ in the Inter-War Period.* [online]. The American Association for Polish-Jewish Studies [dostęp 14 listopada 2015 r.]. Dostępny w internecie: www.aapjstudies.org/index.php?id=45
- Bytnar Zdzisława: *Aresztowanie Jana i Stanisława Bytnarów 23 marca 1943 roku w Warszawie.* „Skaut. Harcerskie pismo historyczne” 2014, nr 1, s. 6–11
- Crawford Elisabeth: *The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide 1866–1928.* London 2001
- Cygan Wiktor Krzysztof: *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny.* T. 1. A–F. Warszawa 2005, s. 296–297
- Darmon Adrian N.: *Autour de l'art. juif. Peintres, sculpteurs et photographes.* Chatou 2003
- Doughan David, Gordon Peter: *Women, Clubs and Associations in Britain.* London 2006
- From Krakow to Tehran to Jerusalem. One Jewish Family's Story* [online]. [dostęp 17 stycznia 2017 r.]. Dostępny w internecie: <https://iranwire.com/en/features/1783>
- Fromowicz* [online]. Wirtualny Mur Pamięci [dostęp 17 stycznia 2017 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.1944.pl/wirtualny-mur-pamieci.html/szukaj/Fromowicz>
- Fromowicz-Stillerowa Henryka: *Emalie malarskie z Limoges w zbiorach krakowskich.* „Prace Komisji Historii Sztuki” 1923, t. 3, z. 1, s. 37–72
- Fromowicz Wladislaw = Wolfgang* [online]. Matrikelektion. Universität Zürich [dostęp 15 października 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.matrikel.uzh.ch/active/static/6728.htm>
- Gałęzowski Marek: *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich.* Warszawa 2010
- Gerhartz Katja: *Le Madri della Patria. Bürgerliche Frauenbewegung, Nationalismus und Krieg in Italien (1900–1922)* [online]. Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf. Düsseldorf 2003, S. 401 [dostęp 30 stycznia 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-2814/814>
- Gianpaolo: *Maria Simeoni Fromowicz.* „Rossana. Moda bazar. Rivista mensile femminile” 1964, anno 7, n. 6, pp. 106–107
- Grata Paweł: *Kierunki polityki podatkowej państwa polskiego w roku 1919.* „Polityka i Społeczeństwo” 2010, nr 7, s. 49–56
- Grazia de Victoria: *How Fascism ruled Women. Italy 1922–1945.* Berkeley–Angeles 1992
- Gumpendorferstrasse 24 Wir bedanken uns bei Wolf-Erich Eckstein* [online]. [dostęp 15 października 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.erinnern-fuer-die-zukunft.at/maps/gumpendprferstr24.pdf>
- Henryka Stiller* [online]. United States Memorial Museum, Washington, Holocaust Survivors and Victims Database [dostęp 14 listopada 2015 r.]. Dostępny w internecie: http://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=3892030
- Kargol Tomasz: *Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie w latach 1850–1939. Dzieje, ludzie, polityka gospodarcza.* Kraków 2003
- Katyń. Księga cmentarna.* Warszawa 2000
- Krajewska Wanda: *Oskar Wilde w literaturze Młodej Polski.* „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1968, t. 59, nr 1, s. 257–281
- Kulczykowski Mariusz: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomicznej Galicji (1867–1918).* Kraków 1995

- Kulczykowski Mariusz: *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*. Kraków 2004
- Kraków buduje Muzeum Narodowe. *Historyczny zarys powstania Muzeum Narodowego w Krakowie, jego rozwój i konieczność budowy nowego gmachu, sprawozdanie dotychczasowej akcji Komitetu Wykonawczego z prac technicznych kierownictwa budowy*. Kraków 1935
- Księga pamiątkowa i adresowa wygnańców wojennych z Galicji i Bukowiny 1914–1915 oraz albumy pamiątkowe*. Cz. 2. Kraków–Wiedeń. Oprac. Antoni Chmurski. Wiedeń–Poznań 1915
- Kwiecień Sabina: *Prasa żydowska w języku polskim w Krakowie w latach 1918–1939*. „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2003, t. 2, s. 159–170
- Legjony w sztuce. Katalog wystawy, Lwów marzec – kwiecień 1934*. Oprac. kat. Henryk Cieśla. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie. Lwów 1934
- Maria Simeoni Fromowicz. Milano [1964]. Katalog wystawy, Galleria Barbaroux
- Malinowski Jerzy: *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku*. Warszawa 2000
- Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1895–1939*. Oprac. Józef E. Dutkiewicz, Jadwiga Jeleniewska-Ślesińska, Władysław Ślesiński. T. 2. Źródła do Dziejów Sztuki Polskiej, t. 14. Wrocław 1969
- Mostra personale della pittrice Maria Fromowicz Nassau. Lyceum Roma: 30 settembre – 15 dicembre 1925*. [Roma 1925]. Katalog wystawy
- Mostra annuale degli artisti soci: anno 1954, 3. della società*. Milano 1954. Katalog wystawy
- Pasierb Janusz S., Janocha Michał: *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*. Warszawa 2000
- Perkowska Urszula: *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*. Biblioteka Krakowska, nr 132. Kraków 1994
- Polskie życie artystyczne w latach 1915–1939*, Red. Aleksander Wojciechowski. Wrocław 1974
- Program „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką”* [online]. [dostęp 14 listopada 2015 r.]. Dostępny w internecie: <http://straty.pl/index.php>
- Radlińska Helena: *Centralne Biuro Szkolne 1915–1916*. W: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917. Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, T. 2. Warszawa 1934, s. 201–208
- Reder Violetta: *Adela Schwarzer do końca szukata swoich braci i siostr...* b.d. b.m.
- Rocznik oficerski rezerw*. Warszawa 1934
- SAUR. *Allgemeines Künstler-Lexikon*: Fromowicz Nassau Maria. Hrsg. Urszula Leszczyńska. Bd. 45. München–Leipzig 2005, S. 445
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*: Fromowicz-Nassau Maria. Hasło oprac. Maria Łodyńska-Kosińska. T.2. Wrocław 1975, s. 251
- Splawski Piotr: *Japonisme in Polish Pictorial Arts (1885–1939)* [online]. University of the Arts London, July 2013 [dostęp 30 lipca 2014 r.]. Dostępny w internecie: http://ualresearchonline.arts.ac.uk/6205/1/Splawski%2C_Piotr.pdf
- Sroka Łukasz Tomasz: *Żydzi w Krakowie. Studium o elicie miasta 1850–1918*. Kraków 2008
- Sroka Łukasz Tomasz, Sroka Mateusz: *Polskie korzenie Izraela. Wprowadzenie do tematu. Wybór źródeł*. Kraków–Budapeszt 2015
- Suchmiel Jadwiga: *Udział kobiet w nauce do 1939 roku w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Częstochowa 1994
- Stanisław Fromowicz [online]. Muzeum Postania Warszawskiego [dostęp 17 stycznia 2017 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.1944.pl/ofiary-cywilne/stanislaw-fromowicz,9553.html>
- Styrna Natasza: *Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie (1931–1939)*. Warszawa 2009
- Szablowska-Zaremba Monika: *„Okienko na Świat. Pismo dzieci i młodzieży” 1937–1939*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2015, t. 13, s. 184–203
- Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1913*. Lwów 1913
- Toeplitz Krzysztof Teodor: *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*. Warszawa 2004
- Vastano Stefania: *Goldmann, Amalia*. „Dizionario Biografico degli Italiani” [online] 2002, Vol. 57 [dostęp 30 stycznia 2014 r.]. Dostępny w internecie: <http://www.treccani.it/enciclopedia> [http://www.treccani.it/enciclopedia/amalia-goldmann_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/amalia-goldmann_(Dizionario-Biografico)/)
- Vogler Henryk: *Wyznanie mojąszowe. Wspomnienia z utraconego czasu*. Kraków–Budapeszt 2011
- Wolańska Joanna: *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902–1938. Przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*. Warszawa 2010
- Wystawa drukarska urządzona staraniem Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana” w dawnym pałacyku hr. Czapskich w Krakowie*. Kraków [1905]
- Zientara Maria: *Krakowscy artyści i ich sztuka w latach 1939–1945*. Red. Anna Biedrzycka. Biblioteka Krzysztoforska, nr 5. Kraków 2013
- Prasa
- (X.): *Z pracowni artystów. U Marji Fromowicz Nassau*. „ND” 1927, nr 99, z 16 kwietnia, s. 4
- Fromowicz-Stillerowa Henryka: *Z wystawy Tow. Sztuk Pięknych*. „ND” 1921, nr 78, s. 5
- Fromowicz-Stillerowa Henryka: *Z wystawy Tow. Sztuk Pięknych*. „ND” 1921, nr 91, s. 5
- Fromowicz-Stillerowa Henryka: *Wystawa niezależnych*. „ND” 1923, nr 58, s. 5
- Kleinlerer Edward: *Wielki sukces artystyczny malarki krakowskiej w Rzymie. Wystawa p. Marji Fromowicz-Nassau*. „ND” 1926, nr 20, z 25 stycznia, s. 3–4
- Kronika artystyczna*. „Sztuki Piękne” 1925/1926, t. 2, nr 5, s. 238
- Kronika artystyczna*. „Sztuki Piękne” 1926/1927, R. 3, nr 7, s. 277

- Kronika artystyczna*, „Sztuki Piękne” 1926/1927, R. 3, nr 9, s. 353
- Liebeskind Józef: *Ze wspomnień o pobycie Samuela Hirszenberga w Krakowie*. „ND” 1933, nr 129, z 12 maja, s. 8; nr 130, z 13 maja, s. 8
- Waldman Mojżesz: *Z wystawy „Niezależnych”*. „ND” 1927, nr 84, z 1 kwietnia, s. 6
- Waldman Mojżesz: *Trzecia Wystawa „Niezależnych”*. „ND” 1927, nr 143, z 2 czerwca, s. 7
- Weber Henryk: *I. Wystawa malarzy żydowskich w Krakowie (Na marginesie wystawy) II*. „ND” 1930, nr 48, z 22 lutego, s. 6
- Z.M.: *Krakowska galeria osób, które wystąpiły ze społeczności żydowskiej w latach 1908–1924, 10*. „ND” 1925, nr 39, z 16 lutego, s. 9
- „Codzienna Gazeta Handlowa” 1938, nr 49, z 2 marca
- „Gazeta Lwowska” 1902, nr 80, z 9 kwietnia, nr 129, z 9 czerwca; 1917, nr 133, z 14 czerwca; 1921, nr 158, z 20 lipca
- „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1919, nr 305, z 9 listopada; 1924, nr 37, z 7 lutego; 1936, nr 164, z 14 czerwca; nr 165, z 15 czerwca
- „Neue Freie Presse” 1912, Nr. 17065, 25 Februar
- „Nowy Dziennik” 1921, nr 78, z 24 marca; nr 91, z 9 kwietnia; nr 124, z 15 maja; nr 138, z 30 maja; nr 141, z 2 czerwca; nr 153, z 16 czerwca 1922, nr 49, z 19 lutego; nr 87, z 30 marca; nr 88, z 31 marca; 1923, nr 58, z 26 marca; nr 155, z 11 lipca 1925, nr 48, z 27 lutego; nr 144, z 29 czerwca; 1926, nr 216, z 27 września; 1926, nr 218, z 30 września; 1927, nr 3, z 5 stycznia; nr 143, z 2 czerwca; 1928, nr 54, z 23 lutego; nr 56, z 6 lutego, s. 9; nr 83, z 23 marca; nr 315, z 23 listopada 1929, nr 51, z 21 lutego; 1931, nr 327, z 6 grudnia; 1933, nr 286, z 19 października; nr 20, z 20 stycznia; nr 56, z 25 lutego; nr 61, z 2 marca; nr 135, z 18 maja; nr 136, z 19 maja; 1936, nr 162, z 13 czerwca; nr 163, z 14 czerwca; 1937, nr 354, z 27 grudnia, s. 12; nr 358, z 31 grudnia; 1938, nr 1, z 1 stycznia; nr 345, z 17 grudnia (wyd. por.); nr 346, z 18 grudnia; nr 346, z 18 grudnia; nr 347, z 19 grudnia (wyd. wiecz.)
- „Nowa Reforma” 1898, nr 97, z 29 kwietnia; 1909, nr 571, z 13 grudnia; 1914, nr 188, z 20 maja; nr 191, z 22 maja; nr 379, z 2 września; 1917, nr 76, z 15 lutego; nr 491, z 23 października
- „Brzask. Miesięcznik młodzieży polskiej” 1914, nr 6
- „Przegląd Kupiecki. Organ Związku Stowarzyszeń Kupieckich Małopolski Zachodniej” 1920, nr 39
- „Przyszłość. Czasopismo współpracowników kupieckich w handlu, przemyśle i spedycji” 1912, nr 2; nr 3; nr 7, nr 12

Słowa kluczowe

Kraków, Wiedeń, Warszawa, Żydzi, sztuka, Legiony Polskie, kupiectwo krakowskie, stowarzyszenia

A portrait of the Fromowicz family

The article discusses the activities of several members of the family: the family elder Mojżesz Fromowicz (Fromowicz), his sons Feliks, Stanisław and Leopold, and Feliks' two daughters, Henryka and Maria. Mojżesz Fromowicz came to Kraków before 1870 and married Mina Apsel; they had 12 children. Mojżesz ran a shop at Krakowska 28; he was later joined by his son Leopold, who, after his father's death, took over the city's famous colonial and sugar goods shop. Leopold Fromowicz was involved in the activities of the Chamber of Commerce and Industry as well as trade associations, he was also active in philanthropic organisations. His older brother Felix (Efraim) Fromowicz started his professional career in Albert Mendelsburg's company and later was associated with the Kraków branch of the Vienna Union Bank in Lviv (after World War I, the Powszechny Bank Związkowy w Polsce SA). At the same time, he was involved in philanthropic activities in many Kraków associations. One of them changed its name after his death to pay tribute to him. The fate of the third brother, Stanisław (Sam-

uel) Fromowicz, who divided his life between Kraków and Warsaw, was different. He was a talented entrepreneur and the director of many companies. During World War I, he served in the Polish Legions, during World War II, he was active in the underground; he died in the Warsaw Uprising. Feliks' two daughters, Henryka Stiller and Maria Fromowicz-Nassau (Fromowicz-Simeoni), chose different ways of life. The former studied art history at the Jagiellonian University and did her doctoral studies there. She was associated with Nowy Dziennik and conducted art history classes. She was active in the Zionist movement in the WIZO organisation. Stiller died in Lviv in 1942. The second daughter, Maria, initially studied at the Jagiellonian University and then at the Kraków Academy of Fine Arts under Wojciech Weiss. She married Ernst Nassau of Vienna and soon afterwards moved to Italy and settled in Rome. In 1925, her first monographic exhibition took place there. In the following years, she visited Kraków on the occasion of participating in exhibitions. All those who have studied her work to date have

assumed that she died during World War II, without any evidence of this. Thanks to numerous searches, it was possible to prove that Maria Fromowicz survived the war, most likely in Italy, where she married for a second time.

After the war, she lived in Milan, where she died after 1969. The aim of the article was not only to restore the collective memory of the Fromowicz family, but also to correct some dates and facts about their lives.